

Димо Вујовић

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ ОД ИЗБОРА ЗА УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ ДО ЗЕМАЉСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ДЕЦЕМБРУ 1921.

Период од избора за уставотворну скупштину до земаљске конференције Народне радикалне странке у децембру 1921. године, иако није био дуг (свега годину дана), био је врло значајан са становишта консолидације нове државне творевине, формиране уједињењем 1918. године, и учвршћења власти буржоазије. У том погледу су од великог значаја: закључивање рапалског уговора и избори за уставотворну скупштину крајем 1920. год. и доношење устава средином 1921. год. Ти догађаји су учврстили међународни положај нове државе; на њу се гледа са више повјерења и као на творевину која има услова за опстанак и развитак. С друге стране, ови догађаји су били од велике важности и за унутрашњи развитак земље, јер је буржоазија након њих могла да се свестраније посвети консолидацији и учвршћењу своје власти. Прије свега, она је приступила директном обрачуна са револуционарним радикалним покретом и у том погледу имала прилично успјеха. „Обзнана“ и Закон о заштити државе су израз те оријентације и политике југословенске буржоазије. Упоредо са тим је текао рад на доношењу устава, који је требало да дефинитивно санкционише власт буржоазије и политику класног и националног угњетавања. Југословенска буржоазија је имала разлога да буде задовољна билансом свога рада у овом периоду. У том погледу врло значајну улогу одиграла је Народна радикална странка, која је у коалицији са другим странкама, у првом реду са Демократском, била на власти.

Догађаји о којима је ријеч директно су утицали и на стање у Црној Гори. Масовни оружани отпор бјелашкој политици уједињења био је већ скршен. Рапалски уговор је у многаме онемогућио активност црногорске емигрантске владе, а његова директна посљедица била је ликвидација, током 1921. године, њене војне јединице у Италији. Није била без посљедица за овај покрет ни смрт краља Николе почетком марта 1921. год. И резултати избора за уставотворну скупштину тумачени су као плебисцитарно изјашњавање Црногораца за уједињење какво је спроведено 1918. године. Тако је 1921. година, без обзира на по-

стојање мањих одметничких група које су понегдје изводиле по неку акцију, протекла углавном без озбиљнијих оружаних сукоба који би могли угрозити постојеће стање. Због тога борба око уједињења није више основна непосредна преокупација грађанских политичких снага у Црној Гори. То је сада борба против револуционарног радничког покрета и међусобна борба за власт, па се у тој свјетлости одвија и њихова активност у вези са свим политичким, привредним, просвјетним и другим проблемима Црне Горе. Као једна од странака на власти, Народна радикална странка ударала је значајан печат на цјелокупни политички и други живот Црне Горе. Због тога је нужно изучити њену активност, јер она добрим дијелом испуњава политички живот Црне Горе тог периода.

Организација странке

Прве организације Народне радикалне странке у Црној Гори јављају се у септембру 1920. године. Било је и током 1919. и 1920. покушаја да се формирају организације ове странке, од иначе доста бројних присталица које је она имала у Црној Гори, али до тога није дошло због борбе „бјелаша“ и „зеленаша“ око уједињења Црне Горе и Србије. Руководиоци „бјелаша“ сматрали су да би подјела њиховог покрета на завађене политичке странке нанијела велику штету успјешној борби за уједињење, па су били мишљења да формирање странака треба одложити све док уједињење Црне Горе и Србије не буде санкционисано неким међународним актом. Тако је бјелашки покрет, иако већ подијељен на присталице постојећих грађанских партија, а прије свега Радикалне и Демократске, формално остао јединствен све до уочи избора за Конституанту, који су и били непосредни повод да се приступи формирању организовања грађанских странака у Црној Гори. Најприје је те организације почела да формира Народна радикална странка, чији се први одбор јавља 20. септембра 1920. године у Цетињу. Нарочити импулс даљем формирању тих одбора дала је Земалска конференција Народне радикалне странке, одржана у Београду од 25. до 28. септембра 1920. год. Предизборна борба наметала је потребу да се одбори странке што прије формирају на читавој територији Црне Горе, а особито у окружним центрима, којих је тада било шест: Цетиње, Бар, Подгорица, Никшић, Колашин и Андријевица. (Крајеве које је Црна Гора добила послје балканског рата били су одвојени од Црне Горе.) У свим овим мјестима током октобра и новембра формиран су мјесни одбори, који су ускоро претворени у окружне одборе. То није било у духу статута странке, али су такво рјешење наметале прилике у Црној Гори. И поред напора, у чему је посебну улогу одиграо радикалски лист „Црна Гора“, покренут на Цетињу крајем октобра 1920. године, у перио-

ду до избора за уставотворну скупштину није се много успјело у формирању страначких организација ван ових окружних центара. Изузетак донекле чини Бока Которска, у којој су прије среског збора, одржаног у Котору 29. октобра 1920, у већини општина већ били формирани мјесни одбори Народне радикалне странке, чији су представници на поменутом збору изабрали Срески одбор НРС.¹ У овом периоду читава активност страначких одбора и њиховог органа „Црна Гора“ била је посвећена предизборној агитацији.²

Но и после избора странка интензивно ради на придобијању присталица и формирању страначких одбора. Она је то морала тим прије што је на изборима претрпјела пораз, добивши само једно посланичко мјесто — од десет, колико их је била Црна Гора. Још прије него су били познати резултати избора, „Црна Гора“ је у уводнику „Шта сад“ поворила о потреби даљег формирања организација Народне радикалне странке, истичући да у сваком селу треба да постоје њене организације и да долази њен лист. Зато се наговјештава да ће се, без обзира на резултате избора, наставити упоран рад на ширењу радикалских идеја и организација.³ Томе је требало да допринесе и „Црна Гора“, која одмах после избора популаризише Народну радикалну странку, набрајајући њене историјске заслуге за Србију и истичући да она треба и сада да буде на кормилу државе.⁴ Сличне аргументе лист је и касније наводио, па је закључивао да Народна радикална странка најбоље одговара Црногорцима, јер има велику прошлост па ће поштовати и прошлост Црне Горе. Подсјећа Црногорце и на то да су, док је ова странка била на власти у Србији, Црногорци тамо врло добро третирани, а кад је пала са власти она су прогањани.⁵

Почетком 1921. године у многим мјестима одржани су срески и мјесни зборови радикала, на којима су бирани мјесни, односно срески одбори странке. Током јануара, фебруара и марта „Црна Гора“ је нотирала такве зборове и избор одбора у Даниловграду, Шавнику, Улцињу, Бару, Владимиру, Манастиру Морачи, Љуботињу.⁶

Странка у то вријеме одржава и забаве, преко којих окупља присталице и прибира новчане прилоге. Таквих забава је одржано више поводом дана странке Три јерарха.

¹ Црна Гора, бр. 2, 1. новембра 1920, год. I.

² О формирању и раду Народне радикалне странке у Црној Гори до избора за уставотворну скупштину види опширније мој рад: „Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ“, Историјски записи 1—2, 1969.

³ Црна Гора, бр. 14, 30. новембра 1920, година I.

⁴ Исто, чланак „Због чега смо радикали“.

⁵ Црна Гора, бр. 19, 15. марта 1921, год. II.

⁶ Црна Гора, бр. 6, 28. јануара 1921; бр. 13, 22. фебруара 1921; бр. 18, 11. марта 1921; бр. 20, 18. марта 1921; бр. 26, 8. априла 1921; бр. 33, 10. маја 1921; бр. 35, 17. маја 1921.

Искуство из рада на стварању организација странке у Црној Гори и уопште у политичком раду у народу, с обзиром да је Црна Гора јединствена територија са заједничким економским, политичким, социјалним, просвјетним и др. проблемима, наметнуло је потребу да се формира једно страначко руководство за читаву Црну Гору. Такво руководство са сједиштем у Подгорици формирано је одмах послје избора за уставотворну скупштину. Но, усљед слабе сарадње окружних организација,⁷ оно није било дугог вијека, па се ускоро поново осјетила потреба за формирањем таквог руководства. Можда је на то утицало и то што је ривалска Демократска странка почетком априла на једној конференцији окружних делегата у Подгорици била већ формирала страначко руководство за Црну Гору — Обласни одбор.⁸ Иако статут Народне радикалне странке није предвиђао такво руководство, ипак је одлучено да се руководство за Црну Гору формира. Сада се овом послу приступило много озбиљније и организованије него раније. Иницијативу у том погледу узела је радикална организација из Подгорице, која је позвала на састанак (у Подгорицу) представнике свих окружних радикалних организација. На састанак, који је трајао 6, 7. и 8. маја, дошла су по два представника из свих окружних организација.⁹

У вези са организационим питањима одлучено је да се политичким и привредним проблемима Црне Горе.

У вези са организаоним питањима одлучено је да се поново формира Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору, чије сједиште треба да буде у Подгорици. Овом одбору су подређени сви окружни, срески и општински одбори. Одбор сачињава 7 чланова из вароши Подгорице и по два представника окружних одбора, који бирају још и по два замјеника. Чланови из Подгорице чине ужи одбор, воде све послове и сазивају бар једном годишње шири одбор. Овај ужи одбор треба да пропише правила за прибављање материјалних средстава, која падају на терет свих окружних одбора. Одлучено је да лист „Црна Гора“ пређе у власништво Централног одбора, који ће одређивати политику листа, именовати уредника, бринути се о материјалним средствима и водити уопште све послове у вези са листом. У вези са организацијом странке на терену Централни одбор оставља слободне руке окружних одборима да они на томе

⁷ Историјски институт, библиотека (ИИ) ф. 321, Писма Љ. Бакића, Централни одбор народне радикалне странке за Црну Гору — Главном одбору странке, Подгорица, 14. XI 1921.

⁸ Народна ријеч, бр. 26, 6. априла 1921, год. III.

⁹ За округ барски: Андрија Рађеновић и Милош Ивановић; за округ подгорички: муфтија Водопић и Нешо Шћеповић; за округ колашински: Љубо Бакић и Божо Поповић; за округ андријевички: Вукашин Вукашиновић и Душан Вујица; за округ никшићки: Љубо Крунић и Душан Вујица и за округ цетињски: Стево Срзентић и Лазо Јововић. — ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Бакића, Записник са скупштине окружних делегата у Подгорици, 6. маја 1921.

раде према приликама на своме терену. Најзад је закључено да Централни одбор представља странку у односу са Главним одбором странке у Београду.¹⁰

Већ на самој конференцији изабрано је седам чланова из Подгорице који су ушли у Централни одбор,¹¹ а окружни одбори су требали накнадно да именују своје представнике.¹²

На првој редовној сједници, која је одржана 12. маја 1921, одбор се конституисао, па је за предсједника изабран Љубо Бакић, за првог секретара Милош Ивановић, за благајника Нешо Шћеповић, а за другог секретара Мираш Радоњић.¹³

У вези са политичким, привредним и другим проблемима Црне Горе о којима је расправљала, скупштина је усвојила програмске тезе у којима је посебно нотирала десет таквих проблема и истакла шта у вези са тим ваља радити:

1) јавна безбједност. — Захтијева се да се што прије среде унутрашње прилике у Црној Гори (овдје се вјероватно мисли на ликвидирање комитског покрета);

2) исплата реквизиције и осталих приватних потраживања од бивше краљевине Црне Горе. — Ургира се да се што хитније и праведније ријеше ова питања;

3) општинска и окружна самоуправа. — Наглашава се нарочита партијска потреба да се самоуправа што прије спроведе у духу истинског демократизма;

4) питање шума. — Констатовано је да су шуме својина општина и племена;

5) саобраћај и јавни радови. — Треба тражити ра се одмах приступи градњи најпотребнијих путева и жељезница;

6) прехрана. — Захтијевати да држава спроведе ову акцију успјешно и правилно;

7) инвалидско питање. — Захтијевати правилно рјешавање овог питања;

8) чиновничко питање. — Заштитити стечена права црногорских чиновника и одлучно устати против протекције и корупције;

9) обратити нарочиту пажњу на сиромашну и напуштену дјецу и ратну сирочад;

10) сузбијати антидржавне елементе и омогућити сваком слободну акцију за добро народа и заједничке отаџбине.

Закључено је да Централни одбор разради ове проблеме, заузме ставове и као програм своје активности преда их јавно-

¹⁰ ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Бакића, Записник са скупштине окружних делегата у Подгорици 6. маја 1921. године.

¹¹ Љубо Бакић, Нешо Шћеповић, Саво Церовић, Муфтија Водопић, Митро Бурић, др Стево Цамоња и Милош Ивановић. (Исто).

¹² Исто.

¹³ Исто, Централни одбор НРС за Црну Гору бр. 1, Подгорица 12. маја 1921. — Овдје се Мираш Радоњић појављује као други секретар, према да није био члан одбора. Вјероватно је Радоњић, који је био писар у Великом суду, био техничко лице у одбору.

сти.¹⁴ На првој редовној сједници одбора задужен је да то уради др Цамоња и да за сљедећу сједницу одбора поднесе предлог текста.¹⁵

Захтјеви који су формулисани на конференцији у Подгорици имају програмски карактер. Ово је други докуменат такве врсте који су донијели црногорски радикали. Први је био проглас пред изборе за уставотворну скупштину. Ако се упореде ова два документа, запазиће се извјесна разлика — не у приступу појединим проблемима него у томе који су проблеми покретани. У предизборном прогласу посебно мјесто је дато скадарском питању. Чудновато да у закључцима подгоричке конференције то питање није ни поменуто, иако му црногорски радикали посвећују врло велику пажњу, о чему говори и писање „Црне Горе“. То је вјероватно због тога што је то питање третирано као спољнополитичко, а закључци конференције говоре о унутрашњим потребама. У закључцима су истакнута нека питања која у прогласу нијесу ни поменута, а то су: питања шума, самоуправа и сузбијање антидржавних елемената.

Одбор је на својој првој сједници закључио да о раду конференције и о конституисању Централног одбора обавијести све окружне одборе странке, преко ових и среске одборе, затим Главни одбор у Београду коме би се уз то поднио опширан извјештај о стању у покрајини и у Народној радикалној странци и истакли најважнији актуелни проблеми Црне Горе, а потом и лист „Црна Гора“.¹⁶ Ускоро је све то и урађено.

„Црна Гора“ је непосредно последице конференције донијела врло опширан извјештај о раду и закључцима овога скупа. Проблеме унутрашње политике и мјере које у вези са тим треба предузети¹⁷ лист је попратио коментаром у коме је извргнута врло оштрој критици политика београдских влада уопште¹⁸ и посебно према Црној Гори. Пошто је констатовано да су питања унутрашње политике привукла највећу пажњу конференције, лист каже: „Никакво чудо, ко год је имао очи да види и уши да чује што се и како се још и данас ради, мора доћи до закључка да ми не припадамо држави и да се сва наша питања своде не на начело него на личност, не на способност и увјерење него на корупцију и протекцију. Незапамћена распасаност администрације, легендарна неспособност чиновништва, одсуство сваког политичког смисла из Београда за разумијевање наших прилика, распикућско газдовање као и толики други дефекти јед-

¹⁴ ИИ, ф. 320/II, Списи Ј. Бакића, Записник од 6—8. маја 1921.

¹⁵ Исто, Централни одбор НРС за Црну Гору, бр. 1, Подгорица, 12. маја 1921. — Нијесмо пронашли ову разрађену верзију наведених захтјева.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Лист их је формулисао мало другачије него је то наведено у записнику.

¹⁸ При том се увијек циља на вјечите ривале демократе, иако су радикали такође били на власти, а од избора за конституанту су били на челу коалиционе владе.

ног организма државног, који се одржава танком паучином у мјесто националном дисциплином, изазивају на размишљање сваког сина ове земље. Како брзо прођоше лијепа дани народних слава, и како тежак гријех на душу носе они, који ову земљу још и данас сматрају као женин мираз“.¹⁹

Као што је и закључено, Централни одбор је Главном одбору у Београду уз извјештај о свом формирању поднио опширан извјештај о стању у Радикалној странци, износећи историјат рада на њеној организацији и посебно се задржавајући на објашњавању узрока и неуспјеха на изборима за уставотворну скупштину. „Утицај ових одбора (НРС — Д.В.) није могао бити јак на резултате избора због краткоће времена и ондашњих доста тешких прилика у овој покрајини у сваком погледу“, каже се у извјештају. И за лист „Црну Гору“ се каже да је касно покренут, па се странка њиме није могла довољно користити.²⁰

Централни одбор је о скупу и закључцима конференције у Подгорици обавијестио једним расписом и све окружне одборе странке и позвао их да о томе обавијесте све среске и општинске одборе. Окружни одбори су позвати да о свим страначким пословима обавјештавају Централни одбор, а затим су им дате директиве за рад у народу и ширење странке и њених организација. Посебно је истакнута потреба за сарађивањем у „Црној Гори“.²¹

Централни одбор је предузео и друге мјере да се странка у Црној Гори организационо среди. Одлучио је да штампа чланске карте, и да се код мјесних и среских одбора установе књиге за упис чланова. Полазећи од тих спискова, окружни одбори треба да устроје главну књигу уписаних, на основу које би издавали чланске књижице са потписом предсједника и секретара Окружног одбора. Ови одбори су били дужни да сваког мјесеца извјештавају Централни одбор о броју уписаних.²²

На основу расписа Централног одбора долази до нешто живље активности на формирању и организационом сређивању страначких организација и руководства. У неким мјестима су поново одржани окружни зборови, на којима су бирани окружни одбори и представници у Централни одбор.²³ Окружни одбор у Никшићу је тражио да Главни одбор пошаље што већи број про-

¹⁹ Црна Гора, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

²⁰ ИИ ф. 320/II, Списи Ј. Бакића, Централни одбор НРС за Црну Гору. — Главном одбору НРС Београд, Подгорица 13. V 1921.

²¹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. V 1921.

²² Исто, Записник четвртог редовног састанка Централног одбора, 6. јуна 1921. — Чланске књижице су штампане тек почетком октобра, и тада је Централни одбор тражио од окружних одбора да требају колико им је потребно. (Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица, 2. октобра 1921).

²³ Црна Гора, бр. 31, 7. јуна 1921; бр. 57, 5. августа 1921; ИИ ф. 320/II; Окружни одбор Никшић — Централном одбору, Никшић 2. јуна 1921.

грама странке, јер је, према његовој оцјени, то неопходно ради агитације у народу. „Ово је веома потребно“ — каже се у писму Окружног одбора — „и због тога што се је по селима почео виђати лист ‚Село‘, као орган земљорадника, који се бесплатно растура и који ће као некада комунистички прогласи, бити код овога неразумнога народа популарни својевремено“.²⁴ На основу овог дописа Централни одбор је тражио од Главног одбора у Београду да пошаље програм и закључке са Земаљске конференције септембра 1920. год.

У ово вријеме долази до формирања радикалских организација и у неким сеоским општинама (Додоши, Комани).²⁵ У неким мјестима су постојале и омладинске организације Радикалне странке. Омладинска организација у Колашину је формирала чак и дилетантско позоришно друштво.²⁶ На активирање организација и одбора Радикалне странке утицали су и општински избори, који су у Црној Гори одржани 21. августа 1921. године.

Нов импулс за активирање странаčkih организација и формирање нових дао је један распис предсједника Главног одбора Народне радикалне странке Н. Пашића свим окружним одборима. У овом распису Пашић је обавијестио чланство о завршетку рада на доношењу устава државе, што је приписао у заслугу Радикалној странци, па је позвао чланство да са тим успјехом упозна народ и тако подигне углед странци. Пашић је нагласио да је послѣ завршетка рада на доношењу устава настало вријеме да се приступи сређивању прилика у странци и формирању њених организација по читавој земљи, па је позвао да се окупе сви чланови, задобију нови и формирају (тамо гдје не постоје) мјесни, срески и окружни одбори. Ту активност он је окарактерисао као припреме за предстојећу земаљску конференцију странке.²⁷ И прије овог позива црногорски радикали су популарисали рад на уставу, а посебно улогу Николе Пашића у вези са тим. Када је у Скупштини примљен нацрт устава, Јб. Бакић је у име црногорских радикала честитао Николи Пашићу, а „Црна Гора“ је то пропратила једним чланком, у коме је такође изражено задовољство. Лист је писао: „Нека сепаратисти и рефрактерни елементи у скупштини и ван ње вичу колико хоће и називају га реакционарним оруђем, али факат да њима није поћудан више нас утврђује у увјерењу да је добар него ли лош, те да ће идеја духовног уједињења у њему наћи, будемо ли се знали њиме служити, једну моћну полуку и снажног помагача“.²⁸ А када је устав дефинитивно донесен, лист је попра-

²⁴ ИИ, ф. 320/II, Окружни одбор Никшић — Централном одбору, Никшић 20. јуна 1921.

²⁵ Црна Гора, бр. 50, 13. јула 1921; бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

²⁶ ИИ, ф. 320/II, Колашин, 15. августа 1921.

²⁷ Црна Гора, бр. 69, 16. септембра 1921, год. II.

²⁸ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

тио чланком у коме то поздравља као велику побједу и тријумф Срба, српске мисли и сл.²⁹

Припреме за земаљску конференцију, која је прво заказана за 27. новембар па последије одложена за 11. и 12. децембар, такође су утицале на активирање и формирање нових организација странке, углавном на сеоским подручјима, јер су у варошима већ биле формиране.³⁰

Интересантно је навести да је у овом периоду професор Радован П. Тунгуз повео у Никшићу акцију за формирање тзв. Радничко-тежачке радикалне странке. Он је у ту сврху написао једно писмо којим позива на упис у ову странку, за коју каже да јој на челу стоји Никола Пашић и да је та странка радника и сељака и цијелог радног народа. На ово је Окружни одбор Народне радикалне странке у Никшићу врло оштро реаговао, тврдећи да Тунгуз није никада био радикалан, већ да је његова акција замаскирани рад комуниста и да би се са њим због тога, пошто је државни чиновник, требало врло оштро обрачунати.³¹ О овој појави је расправљано на десетој сједници Централног одбора 16. октобра, па је закључено да се о томе обавијести Главни одбор и сачека његов одговор.³² Али, изгледа, активност професора Тунгуза ускоро је престала, јер о њој више нема помена ни у документима нити у штампима.

Централни одбор није био задовољан радом на терену. У распису од 2. октобра 1921. године он се жали на неактивност окружних одбора, који не шаљу извјештаје и не раде ништа за одржавање страначког листа, па констатује: ако окружни одбори продуже тако, нема потребе да постоји ни Централни одбор.³³

Утисак Централног одбора није много поправила ни активност око избора делегата за земаљску конференцију на основу расписа Главног одбора који је Централни одбор разаслао организацијама на терену и објавио у „Црној Гори“.³⁴ Право учешћа на конференцији имали су поред народних посланика и чланови Привременог главног одбора још и предсједници окружних одбора и по један изасланик среских одбора.

У вези с овим Окружни одбор странке из Подгорице поставио је питање — да ли се предње односи и на предсједнике окружних одбора из Црне Горе, с обзиром да ови нијесу формираны сасвим по прописима статута странке. Централни одбор је одговорио да се предсједници окружних одбора у Црној Гори имају сматрати као да су бирани по статуту и да треба да буду

²⁹ Исто, бр. 47, 1. јула 1921, год. II.

³⁰ Исто, бр. 73, 30. септембра 1921, год. II.

³¹ ИИ, ф. 320/II, бр. 39, Никшић, 5. октобра 1921.

³² Исто, Записник од 16. октобра 1921, год.

³³ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. октобра 1921.

³⁴ Исто, Записник са сједнице Централног одбора, Подгорица 27. октобра 1921. год.; Црна Гора, бр. 80, 25. октобра 1921.

делегати. Но и поред тога Централни одбор је констатовао: „Начин наше досадашње организације уопште је привремен и имали би наши делегати на земаљској конференцији у Београду представити исти, па се о даљем начину организације има донјети онамо и мјеродавна одлука. Међутим, досадашњи начин организације је уствари признат од Главног одбора у Београду“³⁵ До краја новембра изабрани су делегати за конференцију из Црне Горе.

И поред свега тога, Централни одбор је на сједници од 11. новембра донио одлуку да више не функционише. Он се на такав корак одлучио због тога што, иако је радио савјесно да изврши задатке које му је ставила у дужност конференција од 6. маја, није наилазио на потребан одзив окружних одбора, који су били неактивни нарочито у вези са прибирањем средстава за лист. Осим тога, констатује се: „Да Централни одбор није наишао на потребан одзив и није изазвао јаче интересовање код Главног одбора у Београду за страначко питање у овој покрајини иако је на томе узалуд радио — писмено и усменим порукама“. Најзад, Одбор нема средстава за покривање трошкова листа. Због свега тога закључено је да је даље функционисање одбора излишно, тим прије што је његово постојање било привремено и није у складу са одредбама статута, јер статут такав орган не предвиђа.³⁶

О предњој одлуци обавјештени су окружни одбори у Црној Гори, Главни одбор у Београду и администрација и уредник „Црне Горе“. У писму окружним одборима изнесен је рад Централног одбора од формирања, а онда је образложен престанак рада. С обзиром на предстојећу земаљску конференцију у Београду, одбор каже да делегатима из Црне Горе спада у дужност: „1) да у Београду утврде даљи, али стални начин партијске организације, те да се прекине са досадашњом неправилном и непрактичном привременошћу, 2) да се расправи и уреди стално питање о даљем излажењу листа „Црна Гора“...“³⁷.

Главном одбору је такође писано о свему предњем, с тим што је наглашено да се он није старао о стању у Црној Гори и да је тек у задње вријеме нешто више контактирао са Централним одбором, док раније чак ни на писма није одговарао. Сма-

³⁵ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 7. новембра 1921.

³⁶ Исто, Централни одбор, Одлука о расформирању, Подгорица 14. новембра 1921.

³⁷ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. новембра 1921.

тра да сва та питања треба ријешити на земаљској конференцији.³⁸

Шестомјесечни рад Централног одбора био је од велике користи за странку, тим прије што је његова активност падала у вријеме када Главни одбор није поклањао неку велику пажњу страначким организацијама у Црној Гори, јер је вјероватно био заузет бригом око доношења устава и око функционисања коалиционе владе.

Не може се установити колико је чланова у ово вријеме имала Народна радикална странка у Црној Гори. У вијестима које објављује „Црна Гора“ о зборовима странке и формирању одбора наводе се понекад и подаци о броју уписаних. Често се и појединачно наводе њихова имена. Лист понекад региструје и појединачне случајеве приступања странци. Бројно стање чланства је тешко утврдити и због тога што приступање странци није резултат неог чврстог партијско-политичког одређења, те чланство понекад прелази из једне странке у другу. Постоје подаци да је Централни одбор почетком јуна 1921. био одлучио да штампа 2.000 чланских књижица и да је почетком новембра штампало 5.000. Али број чланова је био далеко мањи од броја књижица, па се из тих података не би могли извући поуздани закључци о броју чланова странке.

Интересантно би било одговорити ко су били чланови Народне радикалне странке у Црној Гори. Прије свега, запажа се у одборима врло велики број судија и адвоката. Можда за ту појаву није без значаја чињеница да је током 1921. у коалиционој влади министар правде био радикал. Такође се запажа да у овим одборима има трговаца и пензионера. Што се тиче чланства, тешко је рећи којој социјалној категорији оно припада, и у том погледу нема велике разлике од других грађанских странака. Може се ипак рећи да су они који нијесу били задовољни на-

³⁸ Исто, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 14. новембра 1921. — На чињеницу да Главни одбор није поклањао пажњу проблемима странке у Црној Гори Централни одбор указује и у одлуци о свом расформирању и у писмима окружним одборима и Главном одбору. У распису окружним одборима каже: „Он (Централни одбор — Д.В.) је одмах писао Главном одбору у Београду и извијестио га је о начину овамошње организације страначке, о стању странке и приликама у овој покрајини, па је тражио одобрење од Главног одбора оваквог начина организовања и тражио потребна упутства у страначким питањима. На ово није Централни одбор добио никаквог одговора. Много доцније и до сада у два три маха обратио се је Главни одбор Централном одбору за извјесне ствари, чиме је формално признао створену организацију код нас, али, по свему изгледа, да није ни мало у ствари упознат са нашом организацијом и нарочито са приликама у којима се страначке ствари налазе“. Слично је речено и у писму Главном одбору. У том писму је речено да радикална странка у Црној Гори стоји боље од сваке друге странке „иако се ни прстом није мрднуло из Београда да се поради што у њему корист, осим што је дато нешто новаца за трошкове око оснивања листа назад годину дана. Изгледа да је ова покрајина уступљена другој партији — да је она у „све-ру интереса“ те партије!“

чином уједињења и поступцима нове власти, а одлучили су да приступе некој грађанској странци углавном пришли Радикалној, јер она није била тако радикална у обрачуна са свим што је црногорско као што су на пријер биле присталице Демократске странке. Напротив, она је играла на карту црногорских осјећања, што је нарочито дошло до израза у предизборној кампањи за уставотворну скупштину,³⁹ а и касније.⁴⁰ Може се, такође констатовати да су се муслимани више опредјељивали за ову него за друге странке. Иако то не мора бити тачна оцјена, интересантно је навести шта о чланству Радикалне странке каже „Народна ријеч“, орган супарничке Демократске странке: „За радикале су, као што је био случај и прошлих избора за народне посланике, гласали црногорски муслимани, великодостојници и један дио старијих чиновника покојне господаревине, ратни богаташи, крупни трговци, великопосједници и разни политички и финансијски шпекуланти, који су до сада живјели и хоће да и даље живе на грбачи овог сиромашног и намученог народа“.⁴¹

Страначки орган „Црна Гора“

Црногорски радикали, као и Главни одбор странке у Београду, били су свјесни да је један од главних услова успјеха странке у Црној Гори — покретање листа преко кога би вршили страначку пропаганду и масе обавјештавали о ставовима странке, о општим и прије свега црногорским проблемима. Прије тога радикали су о црногорским проблемима расправљали у својим београдским листовима и сарајевској „Српској ријечи“, али ови листови нијесу много читани и растурани по Црној Гори. Зато је ускоро по формирању првих организација Радикалне странке у Црној Гори покренут и њен орган „Црна Гора“, који је излазио

³⁹ Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

⁴⁰ Ускоро по изборима „Црна Гора“ протестује што у вези са амнестијом политичких криваца у Црној Гори нијесу ослобођени и официри, па тражи да се и они ослободе (бр. 17, 10. децембра 1920, год. I). У исто вријеме се протестује што се људи у истражном затвору држе и до годину дана (бр. 20, 25. децембра 1920, год. I). Лист је поздравео додјељивање апанаже краљу Николи, карактеришући то као мудар чин који смирује духове и доноси мир. Напада Андрију Радовића, који се противи овој одлуци владе, па каже да он за такво иступање нема моралних права и да то ради из демагошких разлога (бр. 22, 28. децембра 1920, год. I). А када је краљ Никола умро, лист на читавој првој страни објављује некролог, у коме се труди да објективно оцијени његову владавину (бр. 17, 8. марта 1921, год. II). Лист се залагао да се црногорски емигранти који су били у Гаети врате у земљу и протестовао против насиља коме су они били извргнути (бр. 26, 8. априла 1921, год. II).

⁴¹ *Народна ријеч* бр. 67, 27. августа 1921, год. III.

на Цетињу.⁴² Први број листа изашао је 29. октобра 1920. године. До избора за уставотворну скупштину излазио је три пута, а после избора два пута недјељно. Главни одбор странке у Београду обезбјеђивао је за лист материјална средства, а непосредну бригу о листу водио је одбор странке на Цетињу. Али када је у мају 1921. год. у Подгорици формиран Централни одбор Радикалне странке за Црну Гору, он је преузео бригу о листу. У закључцима конференције на којој је формиран Централни одбор каже се: „Лист „Црна Гора“ прелази у власништво изабраног централног одбора, који ће истоме давати правац, именовати уредника, бринути се о материјалним средствима и уопште водити све послове скопчане с листом“.⁴³ Пошто сједиште Централног одбора и листа није било у истом мјесту, то је цетињски одбор странке и даље водио извјесну бригу о листу, па с његовом администрацијом одржава састанке, о чему је извјештаван Централни одбор странке.⁴⁴ Ипак, Централни одбор је поклањао пуно пажње проблемима листа и може се рећи да му је то била једна од главних преокупација, јер је био свјестан да је излажење листа примарни услов за успјешан рад странке. Зато је на својим сједницама, у расписима окружним одборима и извјештајима Главном одбору стално расправљао и говорио о материјално-финансијским проблемима листа, о његовом уређивању, тиражу, растурању и мрежи дописника на терену.

Иако се Главни одбор донекле о томе бринуо, материјално-финансијски проблеми листа нијесу били задовољавајуће ријешени, па је Централни одбор о њима често расправљао, трудећи се да због тога не дође до гашења листа. Чим је формиран одбор је од администрације тражио извјештај о приходима и расходима листа и о плану тих прихода и расхода за наредни период.⁴⁵ Чим је добио одговор, на сједници од 24. маја расправљао је о предлозима администрације: о цијени штампања, о томе да Главни одбор, поред папира који даје за лист, одобри и сталну мјесечну помоћ од 2.000 динара, да Централни одбор поради преко окружних одбора да се повећа број претплатника на 1.000 и да окружни одбори од прихода са забавна један дио одвоје за лист. Ове предлоге Централни одбор је углавном усвојио, па је, поред осталог, закључио да пише окружним одборима да у току јуна одрже по једну забаву са које би чист приход био намијењен листу.⁴⁶ У вези са овим Централни одбор се често обраћа окружним одборима, тражећи од њих да поклоне

⁴² Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

⁴³ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције од 6—8. маја 1921.

⁴⁴ Исто, Администрација листа — Централном одбору, бр. 60, Цетиње 29. V 1921; Ј. Јововић — Љ. Бакићу, Цетиње 24. августа 1921.

⁴⁵ Исто, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 14. маја 1921.

⁴⁶ Исто, Записник са сједнице Централног одбора 24. маја 1921.

дужну пажњу проблемима листа. Било је дана када им је слао и по три расписа посвећена проблемима листа, тражећи да се прикупљају нови претплатници, да се организује сијело или забава у корист листа и сл. „Лист не смије престати да излази, ако мислимо да странку развијамо и користимо народу“, подвлачио је Централни одбор у једном од тих расписа.⁴⁷ Осим прихода са забава, Централни одбор је од окружних одбора затражио по 500 до 1.000 динара за потребе листа.⁴⁸ Он није био задовољан радом окружних одбора у вези са одржавањем листа,⁴⁹ па је касније и то наводио као један од разлога да донесе одлуку о свом расформирању.⁵⁰ На сједницама од 19. септембра и 21. октобра он је расправљао о материјалним тешкоћама листа.⁵¹ Но, и поред свих тих тешкоћа, одбор је одбацивао идеју о укидању листа — да се не би довело у питање оно што је већ урађено на организовању странке у Црној Гори. У вези са тим он је писао окружним одборима: „До сада и сада је једно од најглавнијих питања питање: *опстанак нашег партијског листа*“... „по мишљењу Централног одбора ово питање је од капиталне важности, јер се без партијског листа не може ни мислити на какав успјех у ширењу сртаначких идеја, па би било доведено у питање што је до сада постигнуто“. Зато је захтијевао да се на предстојећој земаљској конференцији расправи и дефинитивно ријеши излажење органа црногорских радикала.⁵²

Упоредо са бригом о побољшању материјално-финансијског стања ишла је и брига о тиражу и растурању листа. Стално се настојало да се повећа број читалаца, односно тираж. Лист је почео да излази у 2.000 примјерака.⁶³ Али изгледа да је тираж нагло опао, јер се у једном документу каже да је издан у 600 примјерака, да би потом поново порастао на 1.500 примјерака.⁵⁴ Али сталних претплатника било је само 500.⁵⁵ Зато су предузимане мјере да се тај број повећа, као и да се лист и иначе што више растура.⁵⁶ Зато Централни одбор није прихватио предлог администрације да се укине шиљање листа онима који нијесу

⁴⁷ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. јуна 1921.

⁴⁸ Исто, Записник са сједнице Централног одбора 29. септембра 1921.

⁴⁹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. октобра 1921.

⁵⁰ Исто, Одлука Централног одбора, Подгорица 14. новембра 1921.

⁵¹ Исто, Записници са сједнице Централног одбора од 12. септембра и 21. октобра 1921. године.

⁵² Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. новембра 1921. Исто, Одлука Централног одбора, Подгорица 14. новембра 1921.

⁵³ Црна Гора, бр. 7, 12. новембра 1920. г. I.

⁵⁴ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 13. јуна 1921.

⁵⁵ Исто, Уредништво „Црне Горе“, бр. 53, 20. маја 1921.

⁵⁶ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. јуна 1921.

послали претплату.⁵⁷ Одбор је чак био донио одлуку да се лист штампа у 2.000 примјерака и да се извјестан дио тиража растура бесплатно, прије свега сиромашнима. У том циљу било је предвиђено да се окружним одборима у Никшићу и Подгорици шаље бесплатно 100, а онима у Бару, Колашину, Андријевици и Цетињу по 75 примјерака.⁵⁸ Али због финансијских потешкоћа листа ускоро је Централни одбор одустао од ове намјере.⁵⁹

Централни одбор је водио бригу и о мрежи дописника са терена. Одмах по формирању препоручио је **о**к~~ру~~ж~~ним~~ одборима да организују сарадњу, па је предложио да поред осталих формирају и једну секцију која би се бавила прикупљањем, прегледањем и одашиљањем дописа за лист.⁶⁰ Тражено је од окружних одбора да листу достављају извјештаје о раду, како би били објављени.⁶¹

Лист је као одговорни уредник од почетка излажења потписивао Јован И. Богдановић, али он се уопште није бавио проблемима уређивања листа. Те је послове обављала друга личност, која се није, потписивала на листу. У почетку је то био новинар Крсто Марић, кога је Главни одбор упутио у Црну Гору да помаже око организовања странке и да уређује лист. Он је уредио првих 14 бројева, односно оне који су изашли до избора за уставотворну скупштину, а после је тога се вратио, сматрајући да је обавио задатак ради кога је дошао у Црну Гору.⁶² Марић је писао већину уводника и скоро трећину цијелог листа.

Послије Марића, у периоду о коме говоримо лист су уређивали Д. Матановић, М. Буј, а у краћим интервалима о њему су се бринули Љ. Крунић и Б. Думовић.⁶³ Они нијесу били новинари и нијесу имали неког искуства у овом погледу, али лист у том погледу није био бољи ни када га је уређивао К. Марић, иако је био новинар. Напротив, чланци које је писао Д. Матановић били су писменији и бољи него они К. Марића.

Лист је углавном редовно објављивао уводнике у којима су третирани крупни проблеми политичког и привредног живота земље. Осим тога, имао је и неке сталне рубрике, као нрп. Из наше државе (понекада ова рубрика носи назив Дневне вијести или Дневник), Наши телеграми, Домаће вијести (у којима су објављиване краће вијести о догађајима у Црној Гори, Југославији или свијету). У фељтону су објављивани радови из историје.

⁵⁷ Исто, Записник Четвртог састанка Централног одбора 6. јуна 1921.

⁵⁸ Исто, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 13. јуна 1921.

⁵⁹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 3. јула 1921.

⁶⁰ Исто, Подгорица 14. маја 1921.

⁶¹ Исто, Подгорица 2. јуна 1921.

⁶² Црна Гора, бр. 14, 30. новембра 1920, год. I.

⁶³ Црна Гора, бр. 52, 19. јула 1921; бр. 53, 22. јула 1921; бр. 30, септембра 1921; ИИ, Ф. 320/II, Л. Јововић — Љ. Бакићу, Цетиње, 24. августа 1921; Записник са сједнице Централног одбора 8. септембра 1921.

Ту је у више наставака објављен и чланак Љ. Бакића: Вешовић се брани. На првој и другој страници листа објављивани су већи чланци и полемике. На посљедњој страници објављивани су огласи.

Лист је и скромно уређиван и скромно технички опремљен. Био је углавном на нивоу осталих ондашњих провинцијских листова без материјалних и техничких средстава и професионалног новинарског кадра. Квалитет прилога био је врло разнолик, а често је било и неписмених. Па ипак, Централни одбор, који је водио бригу и о уређивању листа, углавном био је задовољан што се тога тиче, па је позитивно оцјењивао уређивање листа. У извјештају Главном одбору он овако карактерише „Црну Гору“: „Политички јој је правац, према приликама, био доста добар“,⁶⁴ а одговарајући на једну констатацију администрације да је лист слабо уређиван,⁶⁵ одговорио је „да се има бити доста задовољно са досадашњим уређивањем. Лист свсјим правцем и озбиљношћу углавном није лош и тежња за бољим је оправдана“.⁶⁶ Нешто касније, у писму уреднику листа, којим га обавјештава о свом расформирању, Централни одбор каже да је лист одлично уређиван.^{66а}

Лист је на том нивоу остао углавном до краја излагања 1929. године. О важнијим питањима која је лист третирао говорићемо у даљем излагању.

Општински избори 1921. године

Општински избори у Црној Гори одржани у августу 1921. године били су прилика да се Радикална странка рехабилитује након пораза који је доживјела на изборима за уставотворну скупштину. Али она се и плашила ових избора, јер јој тадашња подјела Црне Горе на општине није одговарала, тим прије што

⁶⁴ ИИ, ф. 320/II Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 13. маја 1921.

⁶⁵ „У погледу садржине, односно уређивања листа, имало би се много рећи. Ако се не предузме корак, да се боље уређује, углед листа мора пасти. Сада се ни издалека не уређује као раније. Противнички лист „Народна ријеч“ напредује а наш опада. У њему се систематски не прате ни важнији догађаји у нашој држави, а већ и да не говоримо о страном свијету, што је тако исто потребно у једном добро уређиваном листу тангирати; слабо се нотирају ствари из наше покрајине и, уопште, мало има онога што задовољава радозналост читалаца. Неки пут у њему изађе по који чланак, којему је тешко смисао разумјети или по која толико дуга расправа, коју ће мало ко до краја прочитати. Најрадије се из новина читају кратки чланци који обилују садржином и задовољавају радозналост, — километарске чланке мало ко чита“ (Администрација листа — Централном одбору, бр. 60, Цетиње, 29. маја 1921).

⁶⁶ Исто, Подгорица 13. јуна 1921.

^{66а} ИИ, ф. 321, Централни одбор — уреднику „Црне Горе“ Милану Бују. Подгорица 14. новембра 1921.

су на челу ових општина били предсједници именовани од полицијских власти које су биле у рукама демократа. Зато, када је донесена одлука да се закон о општинама Краљевине Србије прошири и на Црну Гору и када су у вези са тим заказани избори за 21. август, радикали су се томе успротивили. Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору молио је Главни одбор у Београду, да се ови избори одложе, јер у Црној Гори постоје сеоске општине које нијесу формиране на основу закона. Осим тога, као разлог су наводили и то што су те општине врло мале и што у њима предсједници помоћу полиције онемогућавају радикале.⁶⁷ У истом духу је писала и „Црна Гора“, доказујући да законски постоје само градске општине, а да су сеоске формиране за вријеме аустроугарске окупације, и то за потребе што успјешније окупаторске владавине, па је последице ослобођења то остало неизмијењено. Зато лист износи мишљење да је то незаконито, јер је требало да остану на снази црногорски закони све до унификације закона за читаву државу, а не да се на Црну Гору примјењују закони Краљевине Србије. Лист сматра да нема правне основе да се закони једне бивше државе, која је ступила у заједничку државу, прошире на другу, која је такође ступила у ту исту заједничку државу. То исто важи и за проширење устава и закона Србије на пљеваљску, бјелопољску, беранску и пећку област, које су отргнуте од Црне Горе; док се тако ради у Црној Гори, дотле се на територији бивше Аустро-Угарске још увијек стриктно примјењују аустроугарски закони. Зато је изнесено мишљење да изборе не треба спроводити док се макар на основу неке уредбе не организују општине у Црној Гори, јер има општина у којима постоји само 35 уписаних бирача.⁶⁸ Указује се и на то да се многим општинама и не знају грађанице.⁶⁹

Али ова кампања и захтјеви да се општински избори одложе нијесу дали резултат. Главни одбор Народне радикалне странке одговорио је Централном одбору да није могуће одложити изборе, али да ће радикалски посланички клуб тражити да се што прије у складу са законом организују општине у Црној Гори.⁷⁰

Општински избори су имали изразито страначко обиљежје. Представници грађанских странака изјављивали су да тако не треба да буде, већ да људи треба да се окупљају око разних комуналних а не страначких програма, али сви су радили супротно од онога што су прокламовали, па су све кандидатске листе, осим у неколика случаја, биле искључиво страначке листе.

⁶⁷ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 19. јула 1921.

⁶⁸ *Црна Гора*, бр. 49, 8. јула 1921, год. II.

⁶⁹ Исто, бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

⁷⁰ ИИ, ф. 320/II, Главни одбор — Централном одбору, Београд 20. августа 1921.

Углавном су на овим изборима одмјеравале снагу двије ривалске странке — Радикалска и Демократска. Осим њих, само у неколико општина истакли су још кандидате републиканци и независни. Било је и неколико тзв. грађанских листа, али су им карактер давале Радикална или Демократска странка, као што је то био случај у Цетињу.

Радикали су овим изборима придавали велики значај, па су себи ставили у задатак да освоје што више општина и из њих потисну дотадашње демократске функционере.⁷¹ У једном распису окружним изборима Централни одбор је писао: „Несумњиво је да ће она странка имати више успјеха у изборима народних посланика која више добије својих предсједника на општинским изборима“.⁷²

Антагонизам између радикала и демократа био је тако велики да у многим мјестима нијесу успјели покушаји да формирају заједничку кандидатску листу. Тако је пропао сличан покушај у Цетињу.⁷³ Зато су овдје радикали формирали грађанску листу без демократа.⁷⁴

Предизборна борба је била прилично оштра, посебно у градовима, и водила се углавном између радикала и демократа. У томе се нијесу бирала средства, само да би се противници оцрнили.⁷⁵ У Подгорици се нарочито водила борба за гласове муслимана. Радикали су се трудили да задобију њихову наклоност и тиме што су нападали одлуку министра просвјете о укидању вјерских школа за муслиманску дјецу, као и писање демократске „Народне ријечи“ која је подржавала ту одлуку.⁷⁶

Избори су обављени 21. августа 1921. год. У многим сеоским општинама нијесу ни истицане кандидатске листе, па у њима избори нијесу ни обављени. Немамо тачне резултате ових избора. И радикали и демократи говоре да су на њима однијели велику побједу. Према подацима које саопштава њихова „Народна ријеч“, демократи су добили већину црногорских општина.⁷⁷ Они резултате ових избора карактеришу као „сјајну побједу“ Демократске странке.⁷⁸ Демократи су нарочито истицали успјех у Цетињу, гдје је њихова листа однијела убједљиву побједу.⁷⁹ Радикалима је овај пораз на Цетињу тешко пао, па су то правдали чињеницом да су за демократе гласали чиновници, који нијесу стално везани за Цетиње, док су грађани који ту стално

⁷¹ Црна Гора, бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

⁷² ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Распис окружним изборима, бр. 22, Подгорица 19. јула 1921.

⁷³ Црна Гора, бр. 62, 20. августа 1921. — Изјава Лаза Јововића и Комнена Драговића.

⁷⁴ Исто, бр. 59, 12. августа 1921, год. II.

⁷⁵ Исто, бр. 62, 20. августа 1921, год. II.

⁷⁶ Исто, бр. 49, 8. јула 1921, год. II.

⁷⁷ Народна ријеч, бр. 67, 27. августа 1921, год. III.

⁷⁸ Исто, бр. 72, 14. септембра 1921, год. III.

⁷⁹ Исто, бр. 65, 24. августа 1921, год. III.

живе и којима је стало до напретка Цетиња гласали за радикале.⁸⁰ У већини осталих црногорских градова радикали су побједили, и то су истицали као свој велики успјех. Побједу су однијели у Подгорици, Никшићу, Шавнику, Колашину, Андријевици, Улцињу, Гусињу, а у Ријеци Ррнојевића била је заједничка радикалско-демократска листа на челу са предсједником радикалом.⁸¹ Државни савјет је поништио изборе у Улцињу, па су поново одржани, али овог пута радикали и демократи су истакли заједничку листу на челу са дотадашњим предсједником општине.⁸²

И послје избора радикали су доказивали да су њихови захтјеви да се избори одложе и приговори на примјену закона Краљевине Србије на Црну Гору били оправдани. Сада се указује и на конзервативност овога закона, јер он предвиђа цензус државне порезе за евентуалне кандидате за предсједнике општина и истиче да у многим општинама није могуће наћи кандидате који би испуњавали те услове.⁸³ „Црна Гора“ опет иступа против тзв. партијске политике у општинама, па оцјењује као зло партијску подјелу приликом општинских избора, претпостављајући таквој пракси стварање заједничких грађанских листа.⁸⁴ Ипак лист и даље напада демократе у вези са овим изборима, су гласали за радикале.⁸⁵ Или нпр. одбијање демократа у Колакао нпр. њихов однос према муслиманима у Подгорици зато што шину да предаду радикалима општинску управу, што су урадили тек послје протеста радикала код предсједника владе и министра унутрашњих послова.⁸⁶

Општински избори од 21. августа 1921. били су још дуго повод за страначке размирице и обрачуне у Црној Гори. Можда би се могло рећи да је Радикална странка из ових избора изашла ојачана, иако није добила већину општина.

Антикомунизам црногорских радикала

Прије избора за уставотворну скупштину радикали у Црној Гори нијесу се много бавили Комунистичком партијом и њеном активношћу. Они су потцијенили значај ове партије и њен утицај у народу, па су главну пажњу посветили Демократској странци, коју су сматрали за свог основног ривала у борби за гласове и власт.⁸⁷ Послје избора за уставотворну скупштину, чији су резултати у Црној Гори изненадили и забринули све

⁸⁰ Црна Гора, бр. 63, 26. августа 1921, год. II.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто, бр. 89, 29. новембра 1921, год. II.

⁸³ Исто, бр. 64, 30. августа 1921, год. II.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто, бр. 66, 6. септембра 1921, год. II.

⁸⁶ Исто, бр. 67, 9. септембра 1921, год. II.

⁸⁷ Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

грађанске странке,⁸⁸ јер су комунисти добили највећи број гласова и посланичких мјеста (четири од десет, колико их је бирао Црна Гора), тај се став донекле мијења. Постало је јасно да су комунисти много озбиљнија политичка снага него се рачунало, па је против њих требало предузети енергичније полицијске и пропагандне мјере. Уосталом, до таквог закључка дошла је буржоазија, односно грађанске политичке странке, у читавој Југославији, па су у периоду о коме говоримо донесене и предузимане врло енергичне мјере против комуниста, међу којима свакако најистакнутије мјесто заузимају „Обзнана“ и Закон о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Радикална странка, која је у коалицији са другим странкама била на власти током 1921. године, учествовала је врло активно у спровођењу ових мјера. Природно, и радикали у Црној Гори слиједили су своју странку, па су дио свог посла у борби против комуниста ефикасно обављали. У томе је одређену улогу одиграо и страначки орган „Црна Гора“, који се последице избора за уставотворну скупштину много чешће бави проблемом комуниста него што је то раније чинио.

Прије свега, црногорски радикали су покушали да изврше анализу узрока великог успјеха комуниста на изборима за уставотворну скупштину у Црној Гори. Неколико дана по изборима „Црна Гора“ је писала да су се Црногорци својим гласањем изјаснили за уједињење, али да су у исто вријеме и осудили додашњи режим управе у Црној Гори на чијем је челу био демократа Иво Павићевић. Што су они то незадовољство изразили гласањем за комунисте тумачи се тврђом да су комунисти, будући увјерени да никада неће доћи на власт, обећавали народу златна брда и долине.⁸⁹ Овакво тумачење успјеха комуниста на изборима „Црна Гора“ је и касније понављана.⁹⁰

⁸⁸ Радикалска „Црна Гора“ је писала: „Изненада као из ведре неба гром, хиљаде Црногораца бацили су куглице у комунистичку кутију, иако прије тога нико није помишљао на њихов успјех... Ова је појава морала забринуту свакога, коме лежи на срцу добро ове земље“ (бр. 53, 22. јула 1921, год. II). Слично је лист писао и раније: „Избори за конституанту испали су све друкчије но што је одговарало жртвама, којима је откупљена ова држава. Али међу свима жалосним појавама најтежа је изборни излаз у Црној Гори, барем за оне, који нијесу заборавили што је Црна Гора нашем читавом народу, који осјећају љубав и захвалност према Црној Гори и који познају вредност Црне Горе у овој држави“ (бр. 20, 21. децембра 1920, год. I).

⁸⁹ Исто, бр. 15, 3. децембар 1920, год. I.

⁹⁰ У фебруару 1921. „Црна Гора“ је писала да се многом Црногорцу учинила најбоља она партија „чији су му агитатори давали најбоља обећања, а владајуће партије нападали“. „Како су му се комунисти и републиканци појавили као партије што нијесу владале, а са великим обелашњима, то је многи Црногорац гласао за њихове листе, протестујући на тај начин противу рада досадашњих владајућих партија. Он није много разбироо ко је кандидат на тим листама, већ је само имао на уму да гласа за једну листу која није од владајућих партија, чиме је имао да скрене пажњу, да је незадовољан са досадашњим начином управљања“. Истина, то се тумачи као тренутно незадовољство. (Бр. 7, 1. фебруара 1921. и бр. 8, 4. фебруара 1921, год. II).

Централни одбор Народне радикалне странке је гласање Црногораца за комунисте такође тумачио као израз народног незадовољства. Он је писао: „На изборима се показао један општи протест противу досадашњег стања ствари. Форма у којој се тај протест показао не одговара правом осјећању бирача. Углавном не би се могло рећи да је протест био за чији рачун споља“.⁹¹ Радикали су за такав протест, односно за појаву комуниста у Црној Гори, у крајњој линији оптуживали демократе, који су били на власти и који, према тврђењу радикала, нијесу умјели да смире незадовољство народа, већ су против њега покретали казнене експедиције и тако изазивали још веће незадовољство. Због тога се као мудар акт хвали амнестија која је дата Црној Гори, а која се приписује радикалима.⁹² Ову тезу је „Црна Гора“ често понављала. Коментаришући одлуке радикалске конференције у Подгорици из маја 1921, „Црна Гора“ каже да су надлештва „својим радом створила од Црне Горе гробницу а од наших гора костурницу. Заиста власт је та која и дан данјих ствара питање безбједности, које је само један мали дио нашег унутрашњег зла. Заблуда је мислити да ће жандармерија умирити Црногорце, осим ако се не мисли да идућих избора уђе у скупштину још четири отровнија комуниста, од овијех што смо послали. Није овдје питање хоће ли се поубијати каква комитска банда него наћи пута и начина да се створи један државни елеменат који ће и у будућности као што је био у прошлости, увијек поносити главе вршити дужности исправног грађанина“.⁹³

Но и поред тога радикали позивају на директан обрачун са комунистима.⁹⁴ Уредник „Црне Горе“ Драгутин Матановић ускоро послѣ избора за уставотворну скупштину оштро напада сеоске учитеље у Црној Гори зато што су већином гласали за комунисте. Он тврди да они нијесу гласали за комунисте због материјалног положаја него из мржње према држави, па их назива дезертерима. Он им отворено и пријети: „Држање ваше већ је запажено ондје гдје треба; оно ће бити у своје вријеме достојно награђено“. — каже Матановић.⁹⁵ Лист каже да су за комунисте највише гласали крајеви који су дали најкрволочније убице Срба у служби Аустрије, па жали што су се Црногорци придружили њима и да гласањем за комунисте и републиканце

⁹¹ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 13. маја 1921. год.

⁹² *Црна Гора*, бр. 16, 7. децембра 1920, год. I.

⁹³ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

⁹⁴ О ставу радикала према комунистима у Југославији уопште види опширније: Бранислав Глигоријевић, *Настанак закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави*, Историја XX века, Зборник радова Х, Београд, 1969, стр. 247—282.

⁹⁵ *Црна Гора*, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I.

нијесу одговорили историјским тежњама Црне Горе.⁹⁶ Иначе лист назива оне који су гласали за комунисте отпадницима који су тиме укаљали образ народа.⁹⁷ Вјероватно да би оправдало такве мјере каква је била „Обзнана“, лист се труди да комунисте представи као главне непријатеље државе који по наређењу споља раде на њеном уништавању, па су због тога све мјере предузете против њих дозвољене и оправдане.⁹⁸ Са задовољством се примају репресалије против комуниста и њихових симпатизера у Црној Гори.⁹⁹ А конференција црногорских радикала одржана почетком маја 1921. у Подгорици истиче као један од десет основних проблема унутрашње политике у Црној Гори „сузбијање антидржавних елемената“, мислећи при том, наравно, на комунисте.¹⁰⁰ Оштре ријечи и пријетње комунистима упутили су црногорски радикали поводом неуспјелог атентата на регента Александра.¹⁰¹ Но у вези са начином борбе против комуниста испољиле су се и код њих неке разлике, што се нарочито манифестовало у вези са убиством министра Драшковића и доношењем Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Вјероватно је то одјек разлика које су постојале у страначким врховима, а посебно утицаја Стојана Протића, који је имао озбиљних резерви према поменутом закону, као и раније према „Обзнани“,¹⁰² а који је имао својих присталица у Црној Гори. Радикалска „Црна Гора“ је писала: „Али и овом приликом морамо подвући, да се тешке кризе не рјешавају ‚Обзнаном‘ и полицијским законима. У народ! — то је лозинка свију који вјерују у здраву националну свијест свога племена и побједа је

⁹⁶ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I. — Нешто слично лист каже и пар дана касније: „Па тко је бирао толики број комунаца? Инат, злоба, завист и мржња против ове заједничке куће коју су Срби основали... Комунисти стоје на обадвије ноге ван ње, како би боље будаком заманули, те га до испод темеља њених закопали“ (бр. 21, 24. децембра 1921, год. I).

⁹⁷ Исто, бр. 4, 21. јануара 1921, год. II.

⁹⁸ Лист је писао: „У држави, разорни елементи не чекају...! Са даљом црвеном Москвом, преко бежичне телеграфије ступају они у везу, од ње инструкције добијају, и на преврату раде“ (бр. 1, 5. јануара 1921, год. II). — А неколико дана касније: „У мају смо имали главну, пробну мобилизацију разорних елемената, генерални штрајк жељезничара. Једним замахом имао се парализати сав државни живот, и онда би слиједио велики удар који би земљу на кољена оборио. Покушај је пропао. Но гле, ево га гдје оживљује тачно при крају године, озбиљније, брижљивије припремљен. Рубља црвене Москве, увлачи се и цури свугдје; њени агенти покушавају да њоме инфилтрирају жандармерију, војску, чак и гарду. Хватају везе са Радићем, са бугарским македонским комитетом у Софији, са Маџарима и Њемцима и Арнаутима. А по наређењу главног шефа штаба у Москви, бомбе су намјештене да разнесу чланове владе. И крупна је ријеч најзад пала: Совјетска револуција“ (бр. 2, 14. јануара 1921, г. II).

⁹⁹ Исто, бр. 5, 25. јануара 1921, год. II.

¹⁰⁰ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције 6—8. маја 1921.

¹⁰¹ Црна Гора, бр. 48, 5. јула 1921, год. II.

¹⁰² Бранислав Глигоријевић, *Настанак закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави*, Историја XX, века, Зборник радова Х, Београд 1969.

државе сигурна“.¹⁰³ Неколико дана касније лист је у истом духу објавио чланак под насловом „Више такта и обазривости“, у коме се осврће на прогоне комуниста поводом убиства министра Драшковића. Лист каже да црногорске комунисте треба разликовати од оних у другим крајевима који тобоже раде за интересе Аустрије и Мађарске. Овдје је проговорио и бјелашки инстинкт радикала, јер лист узима у неку врсту заштите црногорске комунисте прије свега због тога што су раније већином били бјелашки. „У току наших унутрашњих двогодишњих борби“, пише лист, „готово три четвртине, данашњих варошких комуниста биле су с нама, раме уз раме под барјак слободе и уједињења. У том погледу није се могао разликовати, чиновник, грађанин или ма који сталез буржоаски од једног скромног радника, који је данас или јуче био комуниста. Ми не смијемо заборавити ни из обзира правде и родољубља толико младих људи, над чијом главом виси незаслужена казна. Због тога написасмо ово неколико редова, рачунајући да ће се о томе повести рачуна на надлежном мјесту“.¹⁰⁴ Лист се изјашњавао против диктатуре која је наговјештавана у вези са прогоном комуниста, тражећи да се води таква политика која од грађана неће правити комунисте.¹⁰⁵

Но лист је ускоро ипак поздравио усвајање Закона о заштити државе,¹⁰⁶ с тим што у исто вријеме напада демократе који имају полицију у рукама, оптужујући их да су они криви за све, јер су интересе државе подредили интересима своје странке,¹⁰⁷ па су чак заборавили на потребу борбе против комуниста. „Није никакав цинизам, ако отворено кажемо да је требао да дође атентат на регента и убиство пок. Драшковића, па тек да се неко нађе побуђен, да отпочне хајку против превратника“.¹⁰⁸ То исто лист је писао и касније, тврдећи да је борба против комуниста поведена тек кад је њихов „зли рад“ превршио сваку мјеру. Зато је лист у уводнику „Држава и друштво“ истицао да није довољно да се само држава бори против комунизма, већ то треба да ради друштво у цјелини. Радикали позивају све грађанске странке да се окупе на том задатку, како би се парирало

¹⁰³ Црна Гора, бр. 53, 22. јула 1921, год. II, уводник: „Ми и црногорски комунисти“.

¹⁰⁴ Исто, бр. 54, 26. јула 1921, год. II.

¹⁰⁵ Исто, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

¹⁰⁶ „Послије дугог и дугог оклијевања, држава је устала да заштити себе и своје грађане од антинационалних елемената, који су под маском комунистичких теорија сакривали своју урођену мржњу и незадовољство спрам новоствореног стања у нашој отаџбини, и припремали, да једнога дана мачем и огњем сруше све, што је створено на милионима жртава народног јединства“ (бр. 59, 12. августа 1921, год. II).

¹⁰⁷ Исто, бр. 59, 12. августа 1921, год. II.

¹⁰⁸ Исто.

комунистима.¹⁰⁹ Дакле, није се радило о томе да ли треба или не треба водити борбу против комуниста — у томе су били јединствени сви радикали, па и све грађанске странке. Разлике су биле у томе: који је метод борбе ефикаснији и како лакше доћи до циља.

У борби против комуниста црногорски радикали су се служили највулгарнијом пропагандом. Они су позивали црногорски народ да не вјерује Јовану Томашевићу, вођи црногорских комуниста, јер је он противник свих народних светиња, прошлости и народности.¹¹⁰ Они су плашили Црногорце, посебно сељацима, да су комунисти против сваке својине, да су против породице, да своје жене и сестре слободно утапају другима итд. и т. сл.¹¹¹

У антикомунистичкој пропаганди нарочито су се служили разним алармантним и измишљеним вијестима о стању у Совјетској Русији. То стање се приказује у најцрњим бојама, како би се Црногорци заплашили. На ову појачану антибољшевичку пропаганду вјероватно је утицало и присуство Врангелових војника у Боки Которској. У антикомунистичке сврхе коришћено је и прикупљање помоћи за руске избјеглице. Свугдје по Црној Гори формирају се одбори за прикупљање тих прилога, а у Подгорици је формиран Покрајински одбор.¹¹²

Да би се парирало комунистима, популарише се активност „Српске радничке задруге“ у Котору. Зато је искорешћена 25-годишњица формирања овог режимског националистичког удружења, па свечаностима присуствују представници свих грађанских странака.¹¹³ Хтјело се на примјер ове задруге указати свима радницима у Црној Гори, који мјесто комунистичких треба да формирају овакве организације.

Борба против Демократске странке

Основна брига радикала, као и свих грађанских странака, била је: како да дођу на власт и обезбиједи себи уносне положаје у државној управи, почев од разних чиновничких до министарских. Због тога је природно што је оштрица политичке борбе била највише окренута према ономе ко је сматран за најозбиљнијег такмаца у борби за власт и положаје. Радикали су

¹⁰⁹ „Ми желимо да ово приме срцу све грађанске странке без разлике. На том пољу могућа је, и ми мислимо и неопходно потребна, сарадња грађанских партија. Та сарадња донијела би трајан успјех, ударила правац народном развоју и приштедела многу трзавицу“ (бр. 71, 23. септембра 1921, год. II).

¹¹⁰ Исто, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II.

¹¹¹ Исто, бр. 18, 11. марта 1921, год. II.

¹¹² Исто, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I; бр. 7, 1. фебруара 1921, год. II; бр. 39, 31. маја 1921, год. III бр. 53, 22. јула 1921, год. II; бр. 78, 18. октобра 1921, год. II.

¹¹³ Исто, бр. 74, 4. октобра 1921, год. I; бр. 75, 7. октобра 1921, год. II.

сматрали да то не могу бити ни Комунистичка партија нити поједине мање партије са грађанске левеце. Они су с правом држали да је то једино Демократска странка, која је у периоду до уставотворне скупштине била на власти и стално држала у својим рукама најосјетљивији ресор — министарство унутрашњих послова, у чијој су надлежности била среска и окружна начелства. У Црној Гори још прије формирања страначких организација демократи су имали врло јаке позиције, јер је повјереник краљевске владе за Црну Гору Иво Павићевић) био демократ. Осим тога, „Народна ријеч“, иако формално није била њен орган, исповиједала је и заступала начела Демократске странке. Све је то допринијело да овај радикално-демократски антагонизам у Црној Гори буде врло изражен.

Чим су формирали организације и покренули свој орган, радикали су сву пажњу посветили не рјешавању основних политичких, привредних, социјалних и других проблема Црне Горе, којих је било на претијек, него обрачуна са Демократском странком. Непосредан повод за то били су избори за уставотворну скупштину. Цјелокупна предизборна кампања радикала у Црној Гори била је у духу обрачуна са Демократском странком. Њу су оптуживали за све неријешене проблеме и недаће које су снашле Црну Гору.¹¹⁴ Избори за уставотворну скупштину показали су да је у Црној Гори присутан још један врло озбиљан противник — црногорски комунисти, па су радикали против њих повели енергичну борбу. Ипак, они нијесу заборавили на демократе, па су и противу њих наставили врло упорну борбу, без обзира на то што су им били коалициони партнери у влади. Основне линије тога напада биле су исте као у периоду прије избора за уставотворну скупштину: демократе и даље нападају као основне кривце за несносно стање у Црној Гори; оптужују их за полицијски терор који регрутује комунистичке незадовољнике, па се наводе конкретни примјери тога терора; тврди се да узрок зала у Црној Гори није у роварењу из иностранства већ у слабој управи, неспособности чиновника и сл., што је све створило подесан терен за агитацију разних деструктивних елемената.¹¹⁵ Радикалска „Црна Гора“ у цјелини објављује скупштинску интерпелацију комунистичких посланика из Црне Горе у вези са злочинима окружног начелника у Колашину Бошка Бошковића, који је био члан Демократске странке.¹¹⁶ А када је овај послје те интерпелације премјештен у Бар, радикалски посланик из Црне Горе М. Раичевић је поднио интерпелацију у којој је протествовао против тог постављења и захтијевао од министра унутрашњих послова да од тога одустане. Случај окружног начел-

¹¹⁴ Види о томе опширније у мом раду: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ.*

¹¹⁵ *Црна Гора*, бр. 14, 30. новембра 1920, г. I; бр. 21, 24. децембра 1920, год. I; бр. 5, 25. јануара 1921, год. II.

¹¹⁶ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

ника Бошка Бошковића и даље је коришћен за напад на демократе и њихову управу у Црној Гори.¹¹⁷

У боравак једне владине комисије, која је упућена у Црну Гору да проучи унутрашње прилике и поднесе конкретне предлоге за санирање стања, радикали су искористили да би напали демократе и оптужили их као кривце за несносне прилике у Црној Гори. Указује се на то да нијесу поуздани информатори комисије они које изабирају окружни начелници. „Кад се већ послала комисија састављена од онако угледних личности“, — пише „Црна Гора“ — „да пронађе Црну Гору на карти краљевине, послје двије и по године од дана уједињења, онда се је бар толико могло напоменути: да сви који станују један пушкет од војничких и полицијских постоја мисле сасвим друкче од оних који животаре у том уском кругу“. Тврдећи да је народ губио у сваком послу тамо гдје је полиција водила главну ријеч, лист истиче алтернативу: „Или ће политиком ножа и угарка умиривати Црну Гору или ће политиком разборитости и усмјерености правде и слободе стварати од Црногораца честите држављане“.¹¹⁸

Мјесец и по дана касније о владавини демократа у Црној Гори лист је писао: „Кад већ свијет не разумије њихове разлоге, онда га треба уразумљивати било канцијом, било угарком, било корупцијом. Ми морамо вапијати за правдом док год се не прекине с оваквим методима и одлучно заузети став против режима који је канцију прогласио као врховни закон а корупцију као основни принцип своје политике“.¹¹⁹ Лист оптужује демократе да тргују идејом уједињења, да се размећу мучеништвом и сл., па довикује: „Земан је да се скида трнов вијенац и плашт великомученички с људи који доведоше земљу до ивице пропасти а све праве патриоте у очајање.“¹²⁰ Тврди се да је основна брига чиновника, чланова Демократске странке, добијање већих класа, и да у томе, иако немају школске спреме и потребних квалификација, успијевају захваљујући једино своме страначком припадништву.¹²¹ Честе су жалбе да су из ресора министарства унутрашњих послова у Црној Гори отпуштани из службе они чиновници који су били чланови Радикалне странке.¹²² Радикали и лично нападају и раскринкавају поједине истакнуте представнике Демократске странке, са циљем да убију њихов у-

¹¹⁷ Исто, бр. 39, 31. маја 1921, год. II; бр. 44, 17. јуна 1921, год. II.

¹¹⁸ Исто, бр. 38, 27. маја 1921, год. II.

¹¹⁹ Исто, бр. 51, 16. јула 1921, год. II.

¹²⁰ Исто, бр. 46, 25. јуна 1921, год. II.

¹²¹ „Без икаквог оклијевања можемо рећ инаше мишљење да су демократе, бар код нас, јадно мало друштванце за узајамно помагање, али не помоћу друштвених чланова него помоћу државне касе“, писала је „Црна Гора“ (бр. 46, 25. јуна 1921, год. II).

¹²² ИИ, ф. 145, Окружни одбор народне радикалне странке бр. 34, Бар 27. VI 1921 — предсједнику Централног одбора НРС; Црна Гора, бр. 51, 16. јула 1921, год. II; бр. 68, 13. септембра 1921, год. II.

глед у масама.¹²³ Бранећи се од напада демократа да у Радикалној странци има пуно чиновника који су служили краља Николу, радикали кажу да су само служили један дио српскога народа, па се питају, алудирајући на неке истакнуте демократе: „Зар је то стидно и срамно, што нијесмо вирили из диспозиционих фондова као мишеви из брашна. Еј, кад би Пашић отворио свој тефтер, тек бисмо онда видјели како је многама било тешко у теразијској емиграцији“.¹²⁴ Радикалима је нарочито тешко падало што од шест окружних начелника у Црној Гори ни један није био радикал, већ сви демократи. Једини је радикал био онај у Бару, па је и он поднио оставку, коју је министар унутрашњих послова радо прихватио и (на његово мјесто) за начелника поставио човјека који је био члан Демократске странке. Радикали су истицали да је неприхватљиво да у вријеме радикалско-демократске коалиције у Црној Гори ни један окружни начелник није радикал, иако су радикали у Црној Гори бројно јаки, бар као демократи.¹²⁵ Они кажу да је сама та чињеница довољна да покаже како је сарадња радикала са демократима у влади немогућа, па се све чешће тражи да се ти односи расчисте или да се, у противном, сарадња са демократима раскине.¹²⁶ Тражено је да о томе расправља и земаљска конференција радикала. Истина, црногорски радикали су се декларисали за радикалско-демократску коалициону владу, али су тражили да ресор министарства унутрашњих послова припадне радикалима. У противном: „Ако им је партизанство прече од државе, онда ми радикали нећемо такву сарадњу. То треба јасно и гласно поручити демократима са радикалске конференције“.¹²⁷

Сасвим је разумљиво што је ресор министарства унутрашњих послова био у центру пажње радикала, јер се преко њега могло утицати на страначко опредјељење маса и разне изборе. Честе су жалбе црногорских радикала како министар унутрашњих послова на свим истакнутим мјестима у окрузима гдје радикали имају већину поставља демократе, па се вође радикала у Београду позивају да стану на пут таквој пракси, и како полицијски чиновници користе своју власт да би формирали организације Демократске странке. Окружни одбор Радикалне странке из Бара наводи у новембру 1921. године да од три среска начелника и пет полицијских писара које су радикали имали у окру-

¹²³ Црна Гора, бр. 21; 24. децембра 1920, год. I; бр. 25, 15. априла 1921, год. II; бр. 85, 11. новембра 1921, год. II.

¹²⁴ Исто, бр. 51, 16. јула 1921, II.

¹²⁵ Исто, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹²⁶ „Црна Гора“ је писала: „Радикална странка не може сарађивати са партијом, која је себи ставила задатак, да гдје год може из својих ресора жури наше присташе, а намјешта своје“ и „да се ни под каквим људским погледима не може сарађивати са људима, који на сваком кораку траже главу својих сарадника из друге партије“ (бр. 84, 8. новембра 1921, година II).

¹²⁷ Црна Гора, бр. 86, 15. новембра 1921, год. II.

гу барском у вријеме избора за уставотворну скупштину сада немају ни једног, и да је то учињено „закулисним роварењем овдашњих деморактских организација и њихових шефова у Подгорици и Београду“.¹²⁸

Али ни демократи нијесу остајали дужни, па су радикале оптуживали за исте грехове: у ресорима правде и пошта прогањају чиновнике чланове Демократске странке само зато што су на челу ових министарстава радикали и сл. Наравно, радикали су се бранили од таквих оптужби.¹²⁹

Предмет оштрих напада радикала био је и орган Демократске странке у Црној Гори „Народна ријеч“, за коју кажу да напада и ружи све што је црногорско, да се бави клеветањем угледних Црногораца и шири мржњу међу народом. „За ово несносно стање које влада у Црној Гори“, каже „Црна Гора“, „поред г. Ива Павићевића и осталих скоројевића без сумње је много крива и „Народна ријеч“ која их је својим писањем помагала и рушила све, што је свето Црногорцу“ Зато позива Црногорце да бојкотују овај лист.¹³⁰ Сличне нападе „Црна Гора“ је понављала и касније.¹³¹ Зато је тражено да се престане са бесплатним штампањем „Народне ријечи“, јер она више не извршава обавезе које је својевремено била преузела према Извршном народном одбору, већ служи интересима једне странке. Позиван је радикалски посланик Милосав Раичевић да протестује против тога, јер је то трошење државних пара за Демократску странку.¹³²

Радикали нападају и „Подгорички гласник“, други демократски лист у Црној Гори, који се појавио уочи општинских избора у августу 1921. године.

Црногорски радикали су нападали и извјесне начелне ставове Демократске странке о начину уређења Југославије, прије свега њихов унитаризам и схватање да су Срби, Хрвати и Словенци један троимени народ, па доказују неодрживост тог унитаристичког Југословенства и штетне последице које је оно имало. Очигледно, то су схватања Протићевих присталица међу

¹²⁸ ИИ, ф, 321, Окружни одбор НРС, Бар бр. 74, 8. новембра 1921. — Централном одбору НРС; *Црна Гора*, бр. 24, 1. априла 1921, год. II; бр. 26, 8. априла 1921; год. II; бр. 86, 15. новембра 1921, год. II.

¹²⁹ *Црна Гора*, бр. 78, 18. октобра 1921, год. II; бр. 80, 25. новембра 1921, год. II.

¹³⁰ Исто, бр. 14, 30. новембра 1920, год. I.

¹³¹ „Је ли и један лист на свијету тако жалосно вршио улогу па чак и кад је најмљен и богато плаћен за готово, као што је овај ваш, за сређивање унутрашњих прилика и учвршћење новог стања. Је ли икада и једна омладина била жалосније претстављена него у ступцима листа, који је прогутао народног новца из државне касе више но што износи буџет неког малог надлештва? Зар тај исти лист није постао бранилац гомиле класоваца који су оскрнавили свету идеју јединства хајдучким јуришом на богате синекуре?“ (бр. 46, 25. јуна 1921. год. II).

¹³² *Црна Гора*, бр. 14, 30. новембра 1920. год. I; бр. 46, 25. јуна 1921, год. II; бр. 53, 22. јуна 1921, год. II; бр. 54, 26. јула 1921, год. II.

црногорским радикалима, која је он формулисао у расправама о уређењу земље, односно доношењу устава, супротстављајући се Пашићевим концепцијама.¹³³ Радикали се декларишу и против тога да држава носи име Југославија, залажући се за задржавање историјских имена. Они кажу да су за ново име дојучерашњи непријатељи, који би хтјели да поцијепу државу, да се народ гнуша тог имена, јер крије у себи остатке црножуте монархије и сл. Али овом проблему радикали приступају са великосрпских позиција. Они оптужују Хрвате да су за ново име, а Срби се противе томе имену иако нијесу против јединства, јер су они за њега највише дали. Радикалски одбор из Херцеговине је тражио да се држава зове Србија.¹³⁴ Истина, они признају постојање хрватског питања, извјесну посебност и индивидуалност Хрвата (па нападају демократе који све то желе да избришу), признају потребу најшире самоуправе за Хрватску.¹³⁵ Али то не значи да црногорски радикали имају разумијевања за Радићеву активност у Хрватској. Напротив, они је оштро нападају и укључују се у великосрпску хајку против Хрвата и Радића, кога оптужују да жели да рестаурира хабзбуршку монархију. Истина, нешто касније, признајући постојање хрватског питања, „Црна Гора“ каже да се не бави интензивно овим питањем, јер су црногорски радикали далеко од центра борби и трзавица и што не желе да распирују страсти.¹³⁶

Наравно, радикали су полемисали са демократима и о другим принципијелним питањима државног уређења и економског живота земље, а посебно о чисто црногорским питањима, као што су скадарско, жељезничко, перперско и друга, о којима ћемо нешто више рећи у излагању које слиједи.

Скадарско питање

Скадар је увијек био опсесија Црногораца, боље рећи владајућих кругова у Црној Гори. Увијек се о њему говорило као о некој обећаној земљи прадједова, коју само треба посјести и

¹³³ Види о томе: Бранислав Глигоријевић, *Сукоби у вођству радикалне странке 1920—1928*, Историјски гласник, 1, Београд 1972, 29—51.

¹³⁴ *Црна Гора*, бр. 17, 10. децембра 1920, год. I; бр. 35, 17. маја 1921, год. II; бр. 39, 31. маја 1921, год. II; бр. 40, 3. јула 1921, год. II.

¹³⁵ Уредник „Црне Горе“ Драгутин Матановић пише: „Паметни државници водиће мудро рачуна о посебности и индивидуалности Хрватске, које су разни вјековни утицаји створили. Грехота би била плитким уједначавањем и поравнавањем угушити у заметку све што обласне снаге могу дати нашој заједници, као што би то хтјели неумни демагози а ла Прибићевић. Хрватској ће се дати најшира самоуправа, која је у ствари аутономија. Само не никаквих нагодаба, пакта и свег оног византинизма а-устромацарског“ (*Црна Гора*, бр. 9, 17. децембра 1920, год. I). По свему изгледа да је Матановић био присталица Протићевих схватања, јер ови и неки други његови ставови много подсећају на оне које је Протић износио у расправама око устава током 1920. и 1921. г.

¹³⁶ Исто, бр. 19, 17. децембра 1920, год. I; бр. 20, 21. децембра 1920, год. I; бр. 23, 31. децембра 1920, год. I, бр. 78, 18. октобра 1921, год. II.

сви проблеми Црногораца биће ријешени. Зато се нијесу жалиле жртве, само да би се реализовали ти снови. Довољно је само подсјетити на хиљаде и хиљаде погинулих Црногораца на прилазима Скадру у балканском рату, или пак на то како се није презало ни од озбиљних дипломатских сукоба у првом свјетском рату, само да би се посио Скадар. И после уједињења 1918. године Скадар је био врло присутан у политичком животу Црне Горе.¹³⁷ Сматрало се да у склопу рјешавања разних питања проистеклих из првог свјетског рата може бити позитивно по Црну Гору, односно Југославију, ријешено и скадарско питање. И даље је стварана атмосфера да је припајање Скадра животном питању Црне Горе и да, пошто је нестало аустроугарске монархије, која је раније била главна сметња да се Скадар добије, сада само зависи од мудрости политичара да ли ће овај град припасти Југославији. Зато су све грађанске странке од овог питања стварале политички капитал, увјерене да је то најбољи мамац за гласачке масе Црногораца. Свака је сматрала да има најбоље рјешења за ово питање, па је ставове других проглашавала за основну сметњу да се питање позитивно ријешити, то јест да се Скадар добије. Највише полемике о овом питању било је између Радикалне и Демократске странке. Радикали су користили ту околност што је Андрија Радовић, који је као експерт за албанско питање био члан југословенске делегације у Паризу на мировним преговорима на којима су утврђене границе Југославије, касније приступио Демократској странци. Зато су Андрију Радовића, а кроз њега и читаву Демократску странку, оптужили као основне кривце што Југославија није добила Скадар.

Још прије формирања својих организација у Црној Гори присталице Радикалне странке су водиле оштру кампању за добијање Скадра. У Подгорици је у априлу 1920. године формиран Главни централни одбор за скадарско питање, на чијем је челу био Љубо Бакић. Овај је одбор организовао протестне скупове и слање телеграма савезничким владама, у којима се захтијевало да се Скадар припоји Југославији.¹³⁸ У мају 1920. године одлази у Београд једна делегација Црногораца, састављена углавном од присталица Радикалне странке, да влади предложи мјере које треба предузети да се Скадар припоји Југославији, као и друге за побољшање прилика у Црној Гори. У вези са Скадром они су предали врло опширан меморандум, у коме су доказивали историјско право Црне Горе, односно Југославије на Скадар.¹³⁹

¹³⁷ О томе опширније у мом раду: *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници*, Историјски записи, бр. 1, 1960.

¹³⁸ ИИ, ф. 145, Љубо Бакић, Позив члановима Одбора, Подгорица 24. мај 1920; Љ. Бакић, — др Н. Шкеровићу, 24. мај 1920; Предсједницима влада савезничких земаља, без датума.

¹³⁹ ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Бакића. — Ова делегација је издала и једну брошуру о свом раду у вези са питањем Скадра под насловом „Скадарско питање и црногорско изасланство“, написали и издали чланови Одбора, новембра 1920.

Своје ставове црногорски радикали су износили преко радикалске сарајевске „Српске ријечи“, да би то касније радили преко свога органа „Црна Гора“, коју су покренули уочи избора за уставотворну скупштину.

У предизборној кампањи за уставотворну скупштину радикали су покушали да од скадарског питања направе привлачну предизборну паролу помоћу које ће се обрачунавати са Демократском странком и Андријом Радовићем, који је био носилац једне од кандидатских листа Демократске странке у Црној Гори.¹⁴⁰ У предизборном прогласу црногорски радикали су на прво мјесто ставили скадарско питање: „Рјешењем јадранског питања“, каже се у прогласу, „којим се одређују границе на Јадрану, није ријешено једно од животних питања Црне Горе — питање Скадра. Ово питање мора постати једна од основних тачака државне политике, сев док Скадар не буде наш“

И послѣ ових избора црногорски радикали посвећују мно­го пажње скадарском питању. У септембру 1921. године у једном уводнику „Црне Горе“ је писало:

„Има ли потреба о којима смо сви на чисто, да су најглавније и најпрече, да се издвајају од свију других, да о њиховом првенству нема сумње међу нама, Без сваке сумње има. Двије ријечи изражавају те потребе: Скадар и жељезница“.¹⁴¹ Повод да се и у овом периоду скадарском питању поклања велика пажња била је, поред осталог, околност што се тада на међународним конференцијама расправљало о границама Албаније и што је дошло до побуна Миридита против владе у Тирани.

Одмах послѣ избора за уставотворну скупштину „Црна Гора“ је објавила чланак „Наш двогуби неуспјех у св. Маргарити“, у коме се политичари нападају због залагања за независну Албанију којој би припао и Скадар и због тога што су пропустили прилику да се Скадар добије за Југославију.¹⁴² У марту лист опет покреће питање Скадра, тврдећи да оно још није дефинитивно ријешено. Опет се напада Андрија Радовић као кривац што Скадар није припао Југославији. Лист тражи да у Скадру буду стациониране и југословенске (као што су италијанске) трупе, да би браниле тамошњи српски живаљ и да би онемогућиле да Скадар буде центар у коме се окупљају незадовољници из Црне Горе. На крају лист каже да ће Црногорци упасти у

¹⁴⁰ Црна Гора, бр. 11, 22. новембра 1920, год. I.

¹⁴¹ Исто, бр. 73, 30. септембра 1921, год. II. — Лист даље пише: „Скадар... Истакнућемо само, да је то био објект и победа балканског и свјетског рата, да је си гробница толико хиљада хероја са ових поносних стијена, да он представља оличену тежњу, традицију и неостварени идеал наше расе. Он, послѣ ослобођења и уједињења, представља и даље робовање раје, Скадар остаје отворено питање за све нас. Истина веза крви која не зна за тешкоће, потреба наше области, потреба српства, потреба народа и државе“.

¹⁴² Исто, бр. 16, 7. децембра 1920, год. I.

Скадар ако тамо падне и једна кап српске крви.¹⁴³ Ова идеја о упаду у Скадар врло је блиска црногорским радикалима, и они је стално пропагирају. „Црна Гора“ стално објављује дописе наводно из Скадра, у којима се Црногорци позивају да упадну у тај град, јер их тамошње становништво свих вјероисповијести жељно очекује;¹⁴⁴ у допису „Писмо из Скадра“ тражи се „да Скадар буде српски Скадар“, а нешто касније, у допису „Глас из Скадра“, каже се: „Ми тражимо да нас ослободе наша црногорска браћа“, да би се поново у једном допису питало: „Што радите ви ослобођена браћо? Мислите ли или не мислите на ослобођени Скадар?“¹⁴⁵

Иначе лист са симпатијама прати побуну Миридита против владе у Тирани и о томе врло често доноси вијести, при чему оштро напада Италију, коју означава као главног противника југословенских претензија на Скадар и дјелова Албаније до Дрима.

Када се пронијела вијест да Андрија Радовић поново треба да представља државу на преговорима поводом дефинитивног утврђивања албанских граница и да ће се на тим преговорима тражити стара црногорска граница с Албанијом, „Црна Гора“ је објавила чланак „Зар ни Цијевна а камо ли Скадар“, у коме је А. Радовић опет оштро нападнут као основни кривац што је Скадар изгубљен и што југословенска граница није помјерена до Дрима, јер су то велике силе тобоже нудиле Југославији у јануару 1920. год. А када је Радовић одговорио на овај чланак, лист је прво пренио оштар одговор Стојана Протића на Радовићеву изјаву, а затим објавио нови опширни чланак под насловом „Андрија Радовић и Скадар“, у коме је Радовић нападнут најпогрднијим ријечима и као човјек и као политичар. Опет је поновљена тврдња да је Радовић главни кривац што није примљен француско-британски ултиматум од 14. јануара 1920. којим је Скадар даван Југославији, јер је супротно Пашићу са Хрватима мислио да се може добити више па су 20. јануара поднијели контрапредлоге који, наравно, нијесу прихваћени.¹⁴⁶

„Црна Гора“ је будно пратила рад Друштва народа у Женеви и амбасадорске конференције у Паризу у вези са утврђивањем албанских граница, па је упорно тражила да се граница Југославије помјери до Дрима, а особито да Скадар припадне Југославији, изјављујући да би сваку другу одлику сматрали као донесену без учешћа Југославије. У вези са тим давана је потпора раду др Спалајковића у Женеви и касније Пашића у Пари-

¹⁴³ Исто, бр. 21, 22. марта 1921, год. II.

¹⁴⁴ У допису „Скадар вас очекује“ тврди се да ће упад Црногораца бити дочекан усклицима: „Добро нам дошли Срби витезови, вријеме вам је, Скадар вас давно очекује“ (Црна Гора, бр. 29, 19. априла 1921, год. II).

¹⁴⁵ Црна Гора, бр. 54, 26. јула 1921, год. II; бр. 65, 2. септембра 1921, год. II; бр. 73, 30. септембра 1921, год. II.

¹⁴⁶ Исто, бр. 57, 5. августа 1921, год. II; бр. 76, 11. октобра 1921, год. II; бр. 82, 1. новембра 1921, год. II.

зу, који су заступали интерес Југославије.¹⁴⁷ Али сви су ти напори остали без резултата, јер је савезничка конференција у закључцима од 9. новембра утврдила границе Албаније углавном онако како су биле утврђене 1913. године — уз мање коректуре у корист Југославије, као нрп. сјевероисточно од Скадра ради веће сигурности Подгорице.¹⁴⁸

Но иако су границе Албаније биле дефинитивно утврђене, разни грађански политичари, па и радикали, још дуго су потрзали скадарско питање; они су били свјесни да то више не спада у домен реалне политике, али нијесу хтјели да се одрекну једне агитационе паролe у чију су магичну моћ вјеровали.¹⁴⁹

Питање жељезница

Као друго животно питање Црне Горе црногорски радикали су истицали питање жељезничке пруге која би прелазила преко Црне Горе и излазила на море. „Ова жељезница — коју ми нећемо скидати са дневног реда, док се не оствари — представља најкрупнију дужност коју намеће уједињење Србије и Црне Горе“, писала је „Црна Гора“ И даље: „Ако савремено покољење прими срцу те двије потребе“ (Скадар и жељезницу — Д.В.) „уједињење двију српских земаља значиће не само заједницу душа него и исправно схваћену заједницу истинских животних интереса. Само ће тада уједињење представљати границу, која једно историјско доба одваја од другог“.¹⁵⁰

Као и скадарско, и жељезничко питање је имало своју предисторију, дугу деценијама. Познато је да је тзв. јадранска жељезница заузимала врло значајно мјесто у економским и национално-политичким плановима Црне Горе. Она је и послије 1918. год. у читавом периоду између два свјетска рата била такође присутна у политичком и економском животу Црне Горе. Али док је скадарско питање било резултат неоправданих освајачких тежњи црногорских владајућих кругова и великосрпске буржоазије, ово друго, иако је и оно постало предмет страначких калкулација и политичке демагогије, било је сушта потреба Црне Горе. У вези са њим сви Црногорци су били једнодушни. Зато нема ни једне политичке странке или групе у Црној Гори која у свом пропагандном арсеналу није имала и парољу о јадранској прузи преко Црне Горе.

¹⁴⁷ Исто, бр. 75, 7. октобра 1921, год. II; бр. 77, 14. октобра 1921; бр. 80, 25. октобра 1921, год. II; — О раду амбасадорске конференције и уопште о скадарском питању види: ИИ, ф. 161,

¹⁴⁸ *Политика*, бр. 4881, 24. новембра 1921, год. XVII.

¹⁴⁹ Радикалски посланик из Црне Горе Томо Ораховац одржао је 19. фебруара 1924. у Скупштини опширан говор о скадарском питању, који је зато објављен у посебној брошури под насловом „Црна Гора и скадарско питање“.

¹⁵⁰ *Црна Гора*, бр. 73, 30. септембра 1921.

Ускоро послје уједињења црногорски политичари су покренули питање градње жељезнице преко Црне Горе. О томе је расправљано на тзв. жељезничкој конференцији у мају 1920. г. Црногорска делегација, у којој су углавном били присталице Радикалне странке, која је посјетила Београд у мају 1920. год., захтијевала је да главне жељезничке пруге које треба да се граде не заобиђу Црну Гору.¹⁵¹ То исто су радикали захтијевали у свом предизборном прогласу за уставотворну скупштину. Знајући колико су Црногорци осјетљиви у овом питању, радикали су у предизборној кампањи чак оптуживали демократе да су противници градње жељезнице преко Црне Горе,¹⁵² што наравно није било тачно.

Предлагане су разне варијанте ове жељезничке пруге. „Црна Гора“ у децембру 1920. године објављује чланак „колашинска жељезница“, у коме се залаже за градњу пруге Косово — Пећ — Подгорица — Бар и Бока, која би прешла преко Мојковца и Колашина. У вези са тим говори се о богатству крајева кроз које би она прешла, а и о превођењу вода из Таре у Мочачу.¹⁵³

Но, изгледа да су се црногорски радикали највише залагали за тзв. „Сарделићеву пругу“, или дринску пругу, коју је предлагао истакнути радикал из Боке Которске др Рудолф Сарделић. Према том предлогу, пруга би требало да иде Дрином на Вишеград, па онда на Језера — Никшић — Грахово — Боку Которску. Још у новембру и децембру 1920. године у „Црној Гори“ се јављају поједини дописи у којима се говори о томе шта ће та преуга донијети појединим крајевима кроз које прође.¹⁵⁴

У вези са овом трасом пруге Лазар Дамјановић се залагао да се гради један крак Никшић — Подгорица — Бар.¹⁵⁵ Почев од 18. јануара, када је објавила чланак „Сарделићева пруга“, радикалска „Црна Гора“ током читаве 1921. године брани и популарише ову варијанту и подемише са свим листовима и појединцима који су предлагали друга рјешења која су заобилазила Црну Гору, као што су нпр. били предлози да се Србија повеже са морем долином Неретве па на Клек или пак на Сплит. У вези са овим подемише се са загребачким „Обзором“, сарајевском „Српском ријечју“, „Новим даном“, „Епохом“, „Трговин-

¹⁵¹ ИИ, ф. 320/II, Списи Ј. Вакића.

¹⁵² Црна Гора, бр. 10, 19. новембра 1920, год. I, бр. 5, 8. новембра 1920, год. II.

¹⁵³ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I.

¹⁵⁴ Исто, бр. 12, 24. новембра 1920, год. I; чланак „Будућност Никшића“, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I, чланак „Маркова ујчевина“. — Ускоро је „Црна Гора“ донијела вијест, под насловом „Трасирање пруге Београд — Котор“, у којој се каже да је комисија одређена да прегледа терен ради трасирања пруге отпутовала на лице мјеста (бр. 21, 24. децембра 1920, год. I).

¹⁵⁵ Л. Дамјановић, Поводом трасирања жељезнице Београд — Никшић — Котор, 1921.

ским гласником“, „Новим животом“ и др. У тој полемици врло активно учествује и сам Сарделић. Доказујући предност пруге коју предлаже он, (а и други) прије свега тврди да је то најкраћа веза Србије и Београда са морем, да је Бока излаз Србије и читаве источне половине државе на море, да пруга пролази кроз привредно неразвијена подручја која су иначе природно богата и које би пруга активирала, да је Бока Которска најближа великим морима (од Сплита ближа нпр. 300 км), да је Бока најљепша природна лука итд. Указује се да Клек и Сплит немају те предности, те да они који се залажу за те правце не воде рачуна о општенародним интересима, тим прије што се Сплит може задовољити повезивањем са залеђем унском и личком пругом.¹⁵⁶

Но, осим техничких и економских предности ове пруге радикали су износили и један национално политички, — да је то српска пруга, да је то пруга окупљања свих Срба. Са тог становишта радикалска цетињска „Црна Гора“ кори такође радикалску сарајевску „Српску ријеч“ што се залаже за пругу долином Неретве, а не за дринску пругу која би изашла на Боку, јер се она третира као питање окупљања српства, као „излаз Србије на море“, и за то треба једнако да се залажу и Срби из Босне.¹⁵⁷ Полемишући нешто касније са „Трговинским гласником“, „Црна Гора“ је писала: „Иако та пруга пролази Црном Гором на Боку и Бар нас руководе првенствено општи народни и државни интереси. Везивање свих српских земаља једном великом жељезничком пругом као остварење свију напора српске расе не спада ваљда у покрајинске и локалне интересе. Давање жељезничких веза територији наше средњевјековне државе, земљама националне славе и величине, такође нема ни обласно ни мјесно значење“.¹⁵⁸ Зато се Сарделић и црногорски радикали нијесу задовољавали предлозима да се преко Црне Горе гради само пруга Неготин — Ниш — Приштина — Пећ — Бока Которска, јер су сматрали да то не би била пруга која би ујединила све Србе, пошто би Санџак и Босна и Херцеговина остали по страни. Према њима, ту улогу уједињавања свих Срба може одиграти само дринска пруга, па су — не изјашњавајући се против оне друге — сматрали да прије свега треба градити дринску пругу.

¹⁵⁶ Црна Гора, бр. 3, 18. јануара 1921, год. II; чланци: „Сарделићева пруга“ и „Сваком своје“, бр. 8, 4. фебруара 1921; бр. 9, 8. фебруара 1921; бр. 10, 11. фебруара 1921, чланак „Сарделићева пруга“; бр. 10, 11. фебруара 1921, „Излаз Србије на море“; бр. 67, 9. септембра 1921, чланак „Наше жељезнице“; бр. 72, 27. септембра 1921, чланак „Београд — Бока“; бр. 75, 7. октобра 1921, чланак „Нојева посла“; бр. 77, 14. октобра 1921, чланак „г. Сабо Јелић“; бр. 78, 18. октобра 1921, чланак „Заборављен проблем“; бр. 79, 21. октобра 1921, „Један доказ више“; бр. 81, 28. октобра 1921, „Јадранска жељезница“; бр. 83, 4. новембра 1921, „Жељезничко питање“ и „Глас невјесте Јадрана“; бр. 84, 8. новембра 1921, „Јадранска жељезница“.

¹⁵⁷ Црна Гора, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II, „Излаз Србије на море и Босна“.

¹⁵⁸ Исто, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

Образлажући економску и националну предност Сарделићеве варијанте пруге над онима које би Србију повезале са морем у Клеку или Сплиту, црногорски радикали су позивали све Црногорце и Бокелје да будно пазе шта се дешава у вези са пругом као и да се „наши позвани у Београду“ енергично заложу за усвајање Сарделићеве варијанте. Они истичу да је обавеза свију да помажу ову пругу и да је сваки онај који другачије мисли против државе. Др Сарделић је своје разматрање о овој прузи изнио и у једној посебној брошури, коју је 1922. године објавио под насловом „Излаз Србије на море“.¹⁶¹

А када је директор за градњу жељезница са групом инжењера дошао у Црну Гору, црногорски радикали су му изразили признање и благодарност, јер се залагао за излаз Србије на море преко Црне Горе.¹⁶²

Најзад, црногорски радикали су се залагали и за уписивање инвестиционог зајма за 1921. годину од 50.000.000 динара, који је требало да се употријеби за градњу путева, прије свега жељезница, јер су сматрали да из тих средстава треба да се гради и жељезница преко Црне Горе. Зато су они уписивање зајма сматрали патриотском дужношћу, а Централни одбор је позвао све окружне одборе странке да раде на што бољем одзиву у погледу уписа зајма.¹⁶³

Али и наредних година жељезничко питање ће бити актуелна економска и политичка тема, јер и поред приче и обавеза свих политичких и државних фактора то питање није рјешавано.

Перперско питање

Једно од специфично црногорских питања која су прилично окупирали пажњу црногорских политичара и грађанских странака било је тзв. перперско питање, тј. питање како ће се замијенити (за динаре) папирни црногорски перпери који су се за-

¹⁵⁹ Др Рудолф Сарделић: „Глас невјесте Јадрана“, *Црна Гора*, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹⁶⁰ *Црна Гора*, бр. 3, 18. јануара 1921, год. II; бр. 8, 9, 10 од 4, 8, и 11. фебруара 1921, год. II; бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹⁶¹ Др Р. Сарделић, „Излаз Србије на море“, Херцег-Нови, 192.

¹⁶² *Црна Гора*, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II, „Радосна вијест“; бр. 14, 25. фебруара 1921, год. II, „Једно дужно признање и јавна благодарност“.

¹⁶³ Исто, бр. 66, 6. септембра 1921, год. II; бр. 72, 27. септембра 1921, год. II.

текли у народу.¹⁶⁴ О том питању се дуго расправљало у штампима, скупштини и на разним конференцијама. У политичком систему какав је владао у Југославији послје уједињења 1918. г. свако економско, социјално или друго питање аутоматски је постајало и политичко, јер су га политичке странке претварале у оружје политичког обрачуна са противницима, желећи да њихове ставове представи као супротне интересима народа а своје као једине у складу са тим интересима. Перперско питање, је класичан примјер како једно не много важно питање пружа могућност политичког надгорњавања и пропаганде. Рачунало се да ће се на тај начин задобити наклоност ималаца перпера, иако у народу није било великих сума тих новчаница, пошто су се оне биле концентрисале у рукама разних шпекуланата који су их својевремено откупљивали у бесцјење. У цијелој земљи пописано је само 12 милиона, а од тога у Црној Гори 7,192.533 перпера, који су се налазили у рукама 1557 ималаца. Половина те суме била је у рукама 150 ималаца, међу којима и пет новчаних завода. Код њих је било око милион перпера, а остало код трговаца, којима је то био обртни капитал.¹⁶⁵

Радикали су, наравно, као и њихови противници, из овог питања хтјели да направе политички капитал, па су му и у току 1921. године поклањали прилично пажње. У свом органу „Црна Гора“ они врло често третирају тај проблем. Редовно се преносе чланци и вијести о перперском питању из других листова. У неким од тих чланака проблему се прилази са национално-политичког, а не економско-финансијског становишта. Тако се нпр. у једном чланку који је пренесен из „Видела“ упоређују перпер и круна и каже да се они не могу третирати једнако, јер се перпер заједно са динаром борио против круне, која је валута једне непријатељске земље.¹⁶⁶ Из „Балкана“ се преноси чланак који садржи критику што перперско питање још није ријешено и у коме се пледира за замјену перпера за динар *al pari*, и то што прије, јер ће се тако скинути са дневног реда један од уз-

---

¹⁶⁴ Ови перпери су били пуштени у оптицај на основу закона од 25. јула 1914. год. То су у ствари били државни бонови, издати у износу од 17,000.000 перпера, и у почетку су били нешто јачи од динара. Послије капитулације Црне Горе окупатор је наредио да се сви папирни перпери жигосу и одредио им вриједност за 50% нижу. Многи нијесу маркирали своје перпере, па су ови били неко вријеме јачи од маркираних за 10—25%, мада су били ван оптицаја. Али немаштина и неродица натјерали су имаоце да их замјењују за маркиране, чак и по два немаркирана за један маркирани. Тако се добар дио ових перпера нашао у рукама шпекуланата. Окупатор је већину жигосаних перпера замијенио својом емисијом. Одмах послје ослобођења, одлуком Извршног народног одбора мијењано је пет перпера за један динар. (*Народна ријеч*, бр. 32, 27. априла 1921, год. III).

¹⁶⁵ ИИ, ф. 157, Андрија Радовић, народни посланик — Николи Пашићу, предсједнику владе, Београд, 14. априла 1921, Црна Гора, бр. 25, 5. априла 1921, год. II.

¹⁶⁶ *Црна Гора*, бр. 4, 21. јануара 1921, год. II.

рока незадовољства у Црној Гори.¹⁶⁷ Преноси се и писање „Босанског лојда“ о цијени перпера, у коме се оспорава мишљење да перпере треба мијењати по курсу нижем од курса круне и пледира да се замјена изврши *al pari*. Наглашава се да има појединача који имају више круна него читава Црна Гора перпера.¹⁶⁸

У марту 1921. год. у Министарству финансија одржана је једна ужа конференција представника тог министарства и посланика из Црне Горе, на којој је расправљано о перперском питању. Сви посланици из Црне Горе, без обзира на страначку припадност, подржали су предлог бившег министра финансија пок. Косте Стојановића да се сума од 5.000 перпера замјењује *al pari*, а изнад тога: два перпера за један динар.¹⁶⁹ Када је ускоро послѣје тога формирана једна комисија да проучи ово питање и препоручи Министарству финансија рјешења, радикалска „Црна Гора“ је то попатрила једним оштрим коментаром. Лист се чуди зашто се толико развучи ово питање, као да се ради о милијардама перпера који су преплавили Југославију, и зашто се шаље од начелника до министра и од министра до разних комисија, тим прије што су много важнија финансијска и политичка питања рјешавана преко кољена, без икаквих комисија и конференција. У овом коментару се устаје и против поменутог предлога Косте Стојановића, мада је на такво рјешење био пристао и радикалски посланик из Црне Горе М. Раичевић, са мотивацијом да такво рјешење погађа сиромашне имаоце перпера. А када је стигла вијест да је економско-финансијски комитет ријешило да се за један динар мијењају четири перпера, „Црна Гора“ је то овако прокоментарисала: „Је ли могуће да се са Црном Гором овако поступило?! Јесмо ли ми покорена земља или смо заједно као савезници крв пролијевали и до краја нашу дужност испунили? Јесмо ли ми грађани другог реда, кад су смјели сиромашну Црну Гору оштетити за 10 милиона динара и то пошто се натезало двије године са ријешењем, док су други за ово вријеме своје капитале удвостручили!! То не би смјело да буде ако је правде у овој држави. Гдје си Андрија Радовићу који си увјеравао бираче да је перпер једнак динару и да није ово твоје масло,¹⁷⁰ Као што се види, ова вијест жели се искористити да се код маса оцрне демократи. Али ни ови нијесу баш остајали дужни, па су прогурали гласове да је овакво рјешење дјело Ради-

¹⁶⁷ Исто, бр. 12, 18. фебруара 1921, год. II.

¹⁶⁸ Исто, бр. 25, 5. априла 1921, год. II.

¹⁶⁹ ИИ, ф. 157, Андрија Радовић — Николи Пашићу, Београд, 14. априла 1921, Црна Гора, бр. 22, 25. марта 1921, год. II.

¹⁷⁰ Црна Гора, бр. 26, 8. априла 1921, год. II. — Ово сумњичење Андрије Радовића није било оправдано, јер је он одмах послѣје ове сједнице протестовао код председника владе Н. Пашића, тражећи да се прихвати ранији Стојановићев предлог, јер ће у противном изнијети питање пред Народну скупштину (ИИ, ф. 157, Радовић — Пашићу, Београд, 14. априла 1921).

калне странке.¹⁷¹ Зато су радикали, да би се одбранили од ових оптужби, објавили сљедећу изјаву: „Приликом вијести о ријешењу перперског питања 4 перпера за 1 динар — злонамјерно се проносе гласови, да је тобож такво рјешење дјело радикалне странке. Овом изјавом такве гласове категорички оповргавамо, јер се зна, да се радикална странка, као еминентно народна, увијек залагала и залаже за све што је добро и корисно нашем народу и за његово економско јачање. Ово је уосталом за сада још само предлог финансијско-економског комитета, који засједава под предсједништвом министра финансија, који је демократа, а поготову ријеч по овом питању има да рекне коалициони министарски савјет“.¹⁷² Нешто касније и радикалски народни посланик Милосав Раичевић демантовао је вијести да се противио рјешавању перперског питања.¹⁷³

Предлог за овакву замјену јавно је и оштро нападан, са мотивацјом да је на тај начин Црна Гора оштећена за 10 милиона динара, што ће је упропастити. Поставило се питање: Зар је мало што је три године тај капитал лежао умртвљен, док су други свој обртали? „Наши су новчани заводи затворени, приватна иницијатива дотучена, кредит нестало, скупоћа порасла“, каже „Црна Гора“, која сматра да је све требадо мијењати по курсу 1:1, а да је ратне богаташе требало опорезивати ратним порезом.¹⁷⁴

Изношени су и други предлози о начину рјешавања овог проблема. Тако је изнесено мишљење да је суму до 100.000 перпера требало мијењати по курсу 1:1 и да то треба ријешити што прије, јер отезање овог питања погађа потрошаче пошто трговци не могу ријешити питање кредита, док се крупни трговци сналазе налажењем кредита ван Црне Горе.¹⁷⁵

¹⁷¹ У чланку „Истина о перперском питању“, орган Демократске странке („Народна ријеч“) писао је да је бивши министар финансија пок. Стојановић, иначе демократа, био предложио да се до 5.000 перпера мијења *al pari*, а преко тога 2:1, па затим каже: „Радикалима се није допало такво решење перперског питања и нијесу тај предлог покојног Стојановића хтјели усвојити, мада су сви демократски министри били за предлог пок. Стојановића“. А када је нови министар К. Кумануди, такође демократа, опет покренуо ово питање, „Народна ријеч“ каже за држање радикала сљедеће: „Радикали су овом приликом у економско-финансијском комитету били са 1:5, тј. динар за пет перпера, а др Спахо муслиман из Босне, за 1:4, чегири перпера за један динар. Тако је предлог 1:4 и продор у економско-финансијском комитету: протурили су га колективно радикали и босански муслимани“. Лист каже да се Кумануди тиме није задовољио, већ је тражио да се ствар ријешу у духу предлога пок. Стојановића, и обратио се демократском клубу да он да предлог. Клуб је на својој сједници закључио да се размјена изврши *al pari*, а ако то није могуће, да се прихвати предлог покојног Стојановића. Због свега тога лист назива циничним напад „Црне Горе“ на предлог да се размјена врши по курсу 4:1

¹⁷² *Народна ријеч*, бр. 30, 20. априла 1921, II.

¹⁷³ *Црна Гора*, бр. 27, 12. априла 1921, год. II.

¹⁷⁴ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

¹⁷⁵ Исто, бр. 28, 15. априла 1921, год. II.

¹⁷⁶ Исто, бр. 27, 12. априла 1921, год. II.

У јулу је „Црна Гора“ објавила опширан чланак у коме се предлаже да се нежигосани перпери замјењују по курсу 1:1, а жигосани два перпера за један динар. Тај предлог се образлаже сљедећим аргументима: наредбом окупатора од 16. јуна 1916. године жигосани су папирни и њихова вриједност смањена на половину вриједности сребрног перпера; било је ималаца који папирне перпере нијесу жигосали, јер су вјеровали у државну гаранцију, па су тако ови перпери били ван промета и остали су мртав капитал те се власници њима нијесу користили; зато сада те перпере треба мијењати 1:1.

Жигосани перпери су били у оптицају, па иако им је вриједност била сведена на половину, имаоци су се њима користили и зато их сада треба мијењати по курсу 2:1. Аутор чланка сматра да ни овај предлог није идеалан, али да је ипак бољи од свих осталих. Он се противи предлогу да се сви перпери мијењају 1:1.¹⁷⁶

Најзад је средином 1921. године перперско питање ријешено како је предложено већ на почетку: до 5.000 перпера 1 перпер за 1 динар (1:1), а преко 5.000 два перпера за динар (2:1). А за ликвидацију приватно-правних односа који гласе на перпере одлучено је да се изврши по сразмјери 2 перпера за 1 динар.¹⁷⁷

Тако је ово питање најзад ријешено, али је и даље остало као средство политичке борбе и међустраничких обрачуна.

Неки други привредни проблеми

Осим питања изградње жељезничке пруге преко Црне Горе, које су црногорски радикали стављали у центар своје политичко-пропагандне активности, они су у току 1921. године поклањали пажњу и неким другим привредним проблемима. Још у предизборном прогласу за изборе за уставотворну скупштину они су захтијевали да се приступи јавним радовима, а прије свега изградњи колских путева, да се приступи коришћењу водених снага и да се уреди питање кредита за сељацима и друге привреднике. У програмским тезама које су усвојене на радикалној конференцији у Подгорици у мају 1921. год. о привредним про-

¹⁷⁶ „Нити је право нити правилно, да се сваком садашњем имаонику исплати за сваки папирни перпер по један динар. Овдје ни политички опортунитет не би могао играти никакву улогу. Истина примјећивало се је од стране политичких незадовољника новим стањем, да се смањивањем вриједности папирном перперу, чини атак на достојанство Црне Горе. То се је чинило из заблуде или су били чисто политички трикови. Питање перперско је питање џепова његових имаоника и ни мало није питање чисти Црне Горе или општеноародно питање овога народа. Одговорачење рјешења овог питања од стране позваних чинилаца причинило је доста неприлика у политичком и привредном погледу и у томе је њихова неоспорна погрешка“ (Црна Гора бр. 42, 10. јуна 1921. год. II).

¹⁷⁷ Црна Гора, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

блемима је стајало: (4) Питање шума. Шуме су својина општина и племена. 5) Саобраћај и јавни радови. Одлучно тражити да се одмах приступи градњи најпотребнијих путева и жељезница¹⁷⁸. Касније, током 1921. године они су ове захтјеве конкретизовали, па су тражили да се гради пут Буљарица — Бар, а нарочито су инсистирали на довршењу пута Андријевица — Пећ, с обзиром на његову важност за Црну Гору, и на набавци аутомобила, ради бољег саобраћаја.¹⁷⁹

Инсистирало се на искоришћавању водених снага, прије свега на реализацији тзв. Дешковићевог пројекта о изградњи хидроцентрала на Морачи, направљеном још за вријеме старе Црне Горе.¹⁸⁰ „Црна Гора“ позива црногорске посланике да се позабаве овим пројектом и не дозволе „да заспи у архиви“. Уредништво поручује: „Наш лист, нек се зна, неће напустити ову замисао, докле не дознамо на чисто: гдје се запрло и зашто се запрло“.¹⁸¹

Црногорски радикали су се залагали да црногорске шуме и даље остану својина општина и племена. Када је у дискусијама о уставу предложено да се унесе члан о експропријацији шума, Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору упутио је Пашићу телеграм у коме је молио да се од тога изузме Црна Гора у границама прије балканског рата. „Одузети данас шуму путем експропријације овом дијелу српског народа значи материјално га упропастити, а нарочито срушити у њему вјеру у правду и велику тековину народног и државног јединства“ — писало је у телеграму.¹⁸² Објављујући овај телеграм радикалска „Црна Гора“ попратила га је једним опширним чланком о проблему црногорских шума.¹⁸³ Исте ставове је заступао и радикалски народни посланик М. Раичевић.¹⁸⁴

Иначе проблемима аграрне реформе у овом периоду црногорски радикали се нијесу много бавили, као што су чинили нпр. у периоду уочи избора за уставотворну скупштину, када су са демократима о њима водили велику полемику. Сада је њихову пажњу привлачило питање мухаџирских земаља у Зети, па су изјављивали да то питање једном за свагда треба ријешити.¹⁸⁵

¹⁷⁸ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције у Подгорици 6. маја 1921.

¹⁷⁹ Црна Гора, бр. 4, 21. јануар 1921, год. II; бр. 19, 15. марта 1921, год II.

¹⁸⁰ Види о томе: Др Мирчета Ђуровић, *Испитивање хидропотенцијала и пројектовање хидроенергетских објеката у Црној Гори (1898—1912)*, Годишњак Економског факултета у Титограду, бр. 1, Титоград 1963.

¹⁸¹ Црна Гора, бр. 21, 24. децембра 1920, год. I.

¹⁸² ИИ, ф. 320/II, Подгорица, 16. маја 1921,

¹⁸³ Црна Гора, бр. 36, 20. маја 1921, год. II.

¹⁸⁴ Исто, бр. 35, 12. маја 1921, год. II. — Сличне ставове о проблемима црногорских шума заузимали су и црногорски демократи (*Народна ријеч*, бр. 40, 28. маја 1921, год. III).

¹⁸⁵ Црна Гора, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

Проблемима скупоће и снабдијевања Црне Горе радикали су посвећивали посебну пажњу, па је о томе често писао и њихов орган. У вези са тим било је оштрих критика на рачун ратних богаташа и шпекуланата, и захтијеване су енергичне мјере општинских и државних органа против њих.¹⁸⁶ Захтијевало се да се у Црну Гору што прије упути храна и одјећа по приступачним лијенама. Наводе се конкретни примјери гладовања појединих села, па се тражи да им се помогне.¹⁸⁷ Тражило се да се Црној Гори помогне из репарација. Наводећи колико је Србији на име репарација од Њемачке намијењено коња, волова, крава и оваца, „Црна Гора“ каже: „Ваљда ће и Црна Гора сразмјерни дио од тога што је Србији урачунато добити. Иначе учинила би се једна тешка неправда овој сиротој земљици“.¹⁸⁸

С обзиром на овако тешко стање исхране Црне Горе критикован је рад одсјека за исхрану и обнову земље, па се тражило његово укидање.¹⁸⁹

Протестује се и против поскупљења станарине, јер то погађа сиротињу.¹⁹⁰

„Црна Гора“ објављује дописе појединаца у којима се и влада оштро критикује у вези са тешким привредним приликама у Црној Гори. У једном чланку се каже да влада „није до сад ништа паметнога и кориснога урадила за добро ове сиромашне али славне земље“, па се каже да таквом политиком влада иде на руку разним антидржавним елементима као што су комунисти.¹⁹¹

Укзује се на формирање задруга као спас за сељаке, и тврди се да ће влада „као вјерни представник народних осјећања“ помагати задругарство.¹⁹² Захтијевало се да се и школски систем саобрати потребама привредног развитака Црне Горе, па се изјашњавало против отварања гимназија, а за отварање разних стручних школа.¹⁹³

¹⁸⁶ Исто, бр. 13, 26. новембра 1920, год. I. „Потоњих дана почеле су нагло расти цијене многим животним намирницама. Како је у Црној Гори и онако све много скупље него у иједном другом крају наше отаџбине, то би ваљда сада, послје пуне двије године од свршетка рата, било вријеме да престане са повисивањем цијена. Ко повисује цијене? Разни шпекуланци и ратни богаташи, који себе окупише, многога раскупише, који живе у топлим богато снабђеним салонима на рачун голе и гладне сиротиње.“ — У броју 20 од 21. децембра 1920, писало је: „Осим неколицине ратних богаташа, којима је рат добро дошао, овај народ је јако осиромашио, биједа и немаштина огледа се свакоме на лицу и сељаку и раднику и чиновнику“.

¹⁸⁷ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I; бр. 21, 24. децембра 1920, г. I.

¹⁸⁸ Исто, бр. 21, 24. децембра 1920, год. I.

¹⁸⁹ Исто, бр. 9, 8. фебруара 1921, год. II; бр. 10, 11. фебруара 1921, г. II.

¹⁹⁰ Исто, бр. 42, 10. јуна 1921, год. II.

¹⁹¹ К. Драговић, „Докле ће овако“, Црна Гора, бр. 39, 31. маја 1921, год. II.

¹⁹² Црна Гора, бр. 11, 15. фебруара 1921, год. II.

¹⁹³ Исто, бр. 55, 11. новембра 1921, год. II.

Констатујући да се у Београду у односу на Црну Гору мно-го гријешило и одока и површно рјешавало о њеним најбитнијим питањима, „Црна Гора“ је поздравила формирање једног ван-страначког одбора у Београду од Црногораца и других, који тре-ба да утиче „код мјеродавних фактора да се правилно и пра-ведно рјешава по свим црногорским стварима“.¹⁹⁴

Иако су наведени ставови углавном изражавали мишљење појединаца, карактеристични су као илустрација општег распо-ложења у Црној Гори, па и међу онима који су се борили и из-борили за њено безусловно уједињење са Србијом. Пракса сва-кодневног живота је указивала да Црна Гора има своје пробле-ме који извиру из њеног посебног историјског развика, па су чак и они који су били за свако брисање њене индивидуалности у политичкој пракси морали да се боре за равноправно рјешава-ње њених питања и против запостављања у уједињеној држави.¹⁹⁵ Наравно, чим би дошли на власт, ти људи нијесу ништа радили да би Црна Гора равноправно одлучивала о својим про-блемима и судбини.

Чиновничко, пензионерско, инвалидско и официрско питање

У Црној Гори се јавило неколико социјалних и политич-ких проблема које су настали као посљедица нестанка посебне црногорске државе. Таква су нпр. чиновничко, официрско, пен-зионерско и инвалидско питање. Кроз третирање и рјешавање баш ових питања најбоље се видио неравноправан положај Цр-не Горе у новој држави. С обзиром да се радило о категорија-ма становништва које су могле утицати на расположење народа, овим питањима поклањале су пуну пажњу све грађанске стран-ке, желећи да се представе као једини искрени заступници ин-тереса ових друштвених група. Свако од ових питања заслужује посебну пажњу, јер је у политичком животу Црне Горе било присутно дуги низ година. Ни у 1921. години радикали нијеју могли заобићи ове проблеме.

Посебна пажња поклањана је чиновничком питању. Од седам тачака прогласа пред изборе за уставотворну скупштину радикали су три посветили управо проблему чиновника. Они су

¹⁹⁴ Исто, бр. 30, 22. априла 1921, год. II.

¹⁹⁵ Већ смо више пута цитирали писање „Црне Горе“ којим се илу-струје та тврдња. Ево, још једном: „Ми смо овамо у Црној Гори стално и-зложени сваковрсним недаћама: нема саобраћаја, нема трговине, басно-словне скупоће, стално се интригира против народног и државног једин-ства; власти слабе и без снаге, те лична и имовна безбједност непреста-но је угрожена. Скоро смо остављени сами себи“. — Лист каже да разне услове постављају Хрвати, Словенци и муслимани, па се тежи да им се изађе у сусрет „а за Црну Гору ако се и кад се што стигне!“ Истиче се да Црногорци не траже ништа друго до да буду равноправни са другима (Црна Гора, бр. 25, 5. априла 1921, год. II).

се залагали да се поштују стечена права црногорских чиновника. У програмским тезама радикалске конференције у Подгорици из маја 1921. год. каже се: „Чиновничко питање. Заштитити стечена права црногорских чиновника. Устати одлучно против протекције и корупције“.¹⁹⁶ У вези са предлозима одредби у начрту устава у којима се каже да сем Србије сталност судија може бити обустављена у свим покрајинама за двије године по доношењу устава, „Црна Гора“ је оштро раговала: „Ујединисмо се безусловно са Србијом, а са овом заједно у ново краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Из саме правне природе оваквог начина уједињења излази, да би и за нас имали да важе одмах по уједињењу сви закони јавно-правног карактера краљевине Србије, те и Закони о судијама и о чиновницима. Осим тога мјеродавни чиниоци из Србије похиташе да нам приликом уједињења, потврде горњу чињеницу“. Наводи се и један допис Врховне команде, у коме се каже да српска влада „не чини никакву разлику између наших официра и чиновника и црногорских официра и чиновника“ Лист констатује да су црногорске судије имале сталност и да их је са тим стеченим правима затекло уједињење, па се зато одредбе српских закона морају примјенјивати и на црногорске судије.¹⁹⁷ Лист се поново враћао на овај проблем, па се залагао за поштовање стечених права црногорских судија.¹⁹⁸

Лист се залаже за поштовање стечених права и осталих црногорских чиновника. Ријеч је о правима која су они стекли по закону из 1914. године, по коме им је било загарантовано: 1) право превођења на вишу плату и 2) право на периодске повиције. Ово право нијесу били искористили сви црногорски чиновници до окупације Црне Горе, па су многи од њих били погођени једном наредбом Министарства финансија из 1919. године, према којој су црногорски чиновници имали плату у оном износу који су примали до закључно 1915. године. На основу тако одређених плата многима су и пензије одређене. Зато лист тражи да права која су чиновници стекли по црногорским законима морају бити поштована.¹⁹⁹

„Црна Гора“ је указивала и на друге неправилности којима су погођени црногорски чиновници. Наводи се случај учитеља који су завршили школу 1915. године, па су се по завршетку школе пријавили Министарству просвјете за службу, с напоменом да су способни и спремни да одмах ступе у војску и иду у рат. Неспособни за рат су постављени за учитеље а способни су послати у војску, с тим да се и једнима и другима службовање рачуна једнако. Али после уједињења Министарство просвјете није признало онима који су били у рату те године у

¹⁹⁶ ИЛ, ф. 320/II, Записник конференције у Подгорици 6. маја 1921.

¹⁹⁷ Црна Гора, бр. 31, 27. априла 1921, год. II.

¹⁹⁸ Исто, бр. 43, 14. јуна 1921, год. II.

¹⁹⁹ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

године службе (већ само од 25. фебруара 1919. год.). Лист енергично протестује против таквог поступка.²⁰⁰

Црногорски радикали су били незадовољни постављањем и унапређењем појединих чиновника у Црној Гори. Ријеч је углавном о присталицама Демократске странке, за које су радикали сматрали да су само захваљујући свом страначком припадништву стекли положаје које покривају. Зато су захтијевали ревизију чиновничких указа.²⁰¹ У вези са овим, Централни одбор Радикалне странке за Црну Гору писао је Главном одбору: „Чиновничко питање рђаво је рјешавано. Слабо се је водило рачуна о правима црногорских чиновника, о вриједности за државну службу чиновника, већ је скоро рјешавано по личном нахођењу појединаца, при чему је и партијска политика играла јако утицај“.²⁰² Иначе је овом питању поклањана прилична пажња, јер се увијек циљало на уносна чиновничка мјеста и да се у ту сврху искористи припадност странци. Тако се разни страначки активисти предлажу за чиновничка унапређења или постављења, у чему се ангажују највиша руководства странке.²⁰³

И проблему црногорских пензионера поклањано је доста пажње. Послије уједињења 1918. године било је много Црногораца који су из разних разлога, политичких или других, били пензионисани. Њихов положај није био до краја регулисан, било стога што је отезано са доношењем рјешења, било што су пензионисани по црногорском закону о чиновницима грађанског реда, што је све изазивало незадовољство. Тражено је да се питање црногорских пензионера што прије регулише, и то на основу српских а не црногорских закона, пошто је то било повољније. Доказивано је да они на то имају право, па се апеловало на предсједника владе да се то повољно ријешити.²⁰⁴

Радикали су тражили да се и инвалидска питања рјешавају правилно и брзо,²⁰⁵ јер је и међу инвалидима било много незадовољних, било због висине инвалиднине, ако су је регулисали, било због нерегулисаног захтјева.

Посебно је питање било тзв. официрско питање. Наиме, ни црногорски официри нијесу били задовољни својим третманом у новој држави — како начином примања у активну службу тако и начином превођења и унапређења. Они су били посебно увријеђени тиме што су третирани на исти начин као и официри непријатељске аустроугарске армије. С обзиром на у-

²⁰⁰ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

²⁰¹ Исто, бр. 20, 18. марта 1921, год. II.

²⁰² ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 15. маја 1921, год.

²⁰³ Исто, Окружни одбор НРС Цетиње бр. 65, 17. јуна 1921. — централни одбори; Записник шесте сједнице Централног одбора НРС за Црну Гору од 19. јула 1921. г.

²⁰⁴ Црна Гора, бр. 18, 11. маја 1921, год. II.

²⁰⁵ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције од 6. маја 1921; Црна Гора, бр. 31, 27. априла 1921.

тицај и углед ових људи у народу, грађанске странке су питању официра поклањале велику пажњу. Повод да у овоме радикали иступе са својим ставом био је меморандум „Црногорско војничко питање“, који је Тодор Божовић, демократски народни посланик, упутио Главном одбору своје странке. То је искоришћено да се Демократској странци и њеним истакнутим представницима у Црној Гори покуша нанијети ударац, па је Божовић оптуживан да је сам крив што питање већ није ријешено, односно што је наопако рјешавано. „Црна Гора“, која је овај Божовићев меморандум попратила коментаром, у коме каже да је од почетка у вези са превођењем и унапређењем црногорских официра требало заузети одлучан став: „Одмах у почетку акције изрично рећи у Београду, или превести све црногорске официре или ниједнога“, и да је при томе требало искључити политички момент. Лист сматра да посланици не треба да се мијешају у војничка питања, јер ће бити неправди у односу на унапређења, пензионисања официра и сл. ²⁰⁶

Ни једно од ових питања, која су била не само питања материјалног опстанка заинтересованих и њихових породица него и питања поноса и части, као и крупна политичка питања, није ријешено у 1921. години. Она су и наредних година распаљивала политичке и друге страсти, и била предмет политичке трговине и политичке демагогије. Због тога су многи који су одушевљено прихватили уједињење били огорчени и незадовољни новоствореним стањем.

Из напријед наведеног да се закључити да се руководство Народне радикалне странке није много бавило проблемима Црне Горе. Оно је у овом периоду имало преча посла, нарочито у вези са доношењем устава. Тако су црногорски радикали мање-више били препуштени самима себи. Добија се утисак да њихов глас није много послушан у врховима и да нијесу били много присутни у укупном политичком животу странке. Из њихових редова није се пробио ниједан истакнутији политичар који би имао неки значајнији утицај на оријентацију странке и који би прешао црногорске оквире. Из прегледа њихове активности од избора за уставотворну скупштину до земаљске конференције у децембру 1921. године види се да су они ограничили своје интересовање углавном на црногорске проблеме, а крупни проблеми страначке и владине политике, било да се радило о спољној (ако изузмемо питање Скадра) или унутрашњој политици, били су много мање предмет њихове пажње. Довољно је поменути само рад на доношењу устава па да се види колико су били мало

²⁰⁶ Црна Гора, бр. 41, 7. јуна 1921, год. II.

укључени у рјешавање крупних проблема земље и колико су о тим проблемима мало расправљали.

Као што смо видјели, основна брига Народне радикалне странке у Црној Гори била је борба за власт, али не ради рјешавања крупних животних проблема Црне Горе и Црногораца, већ ради богаћења и стицања разних привилегија. Ти крупни проблеми нијесу били циљ, него средство страначке политике. Зато и нема једне принципијелне, дугорочне политике у њиховом рјешавању, већ се све своди на најобичнију демагогију, чак и онда када се мора рећи тешка истина о жалосном стању у коме се налазила Црна Гора. Од Народне радикалне странке није се могло очекивати рјешавање животних проблема Црне Горе. Иако је била на власти, она није ријешила ни један од тих проблема. Па ипак, она је себи обезбјеђивала гласачку војску у Црној Гори, тако да је на крају периода о ком је ријеч била знатно јача него на његовом почетку. Али то није био резултат њеног поштеног и принципијелног рада за добро народа, већ плод власти коју је у овом периоду држала и коју је обилато користила за своје потребе. Прије свега, енергично је обрачунао са комунистима, који су у Црној Гори имали највише гласача на изборима за уставотворну скупштину. Тако су они елиминисани из отворене политичке конкуренције, па су углавном остале на политичком попришту Црне Горе двије грађанске политичке странке — Радикална и Демократска. Оне су се, иако у коалицији, међусобно бориле за власт. Истина, такав однос политичких снага није се дуго задржао, јер је ускоро на политичку позорницу ступила једна нова грађанска политичка организација — Црногорска федералистичка странка, која ће добити велики број присталица, а и Комунистичка партија се постепено сређивала и постајала политички све присутнија у народу.

Dimo Vujović

PARTI RADICAL POPULAIRE AU MONTÉNÉGRO APRÈS LE MOMENT DE SON ÉLECTION DANS LA CONSTITUTION JUSQU'À LA CONFÉRENCE DU PAYS AU DÉCEMBRE 1921

Résumé

L'an 1921 l'activité du Parti radical populaire accomplissait, dans une grande partie, la vie politique du Monténégro.

A cause des luttes pour l'union, les partis politiques au Monténégro furent formés à peine à la veille de l'élection pour la Constituante 1920. La première organisation du Parti radical populaire au Monténégro est paru au septembre 1920. Jusqu'à la fin de cette année et au courant de la suivante, il était formé des comités d'arrondissements et locaux du Parti. La nécessité du combat politique et du travail sur l'orga-

nisation du Parti a amené jusqu'à la formation du Comité central du Parti pour le Monténégro, ce qui n'était pas conforme à son statut. La conférence où était élu le Comité central a promulgué un document de programme, à l'esprit duquel le Comité travaillait pendant toute son existence, jusqu'au novembre 1921.

A la fin d'octobre 1920 les radicaux monténégrins ont fondé leur journal «Le Monténégro». Ils faisaient des grands efforts de maintenir leur journal, dans lequel ils exposaient leurs attitudes sur les problèmes principaux de la vie politique et économique du Monténégro.

Les radicaux monténégrins ont détourné l'attention particulière à l'élection communale en 1921. Cette élection a eu des traits des partis et elle était passée au signe d'un combat rigoureux entre les partis radical et démocratique. Bien que le Parti radical n'avait pas obtenu la majorité dans des communes, il était sorti de cette élection plus fort qu'auparavant.

Avant l'élection pour la Constituante les radicaux au Monténégro ne s'occupaient pas beaucoup du Parti communiste et de son activité. En réalité, ils dédaignaient l'importance de ce Parti et de son influence au peuple. Mais après l'élection, où le Parti communiste au Monténégro avait obtenu la majorité de mandats, les radicaux, comme le parti au pouvoir, ont entrepris les mesures énergiques contre les communistes, à partir de la propagande jusqu'aux persécutions policières.

Parmi les partis bourgeois le principal rival aux radicaux monténégrins était le Parti démocratique. Les radicaux l'inculpaient pour toutes les infortunes qui arrivaient au Monténégro.

Le problème, nommé «la question de Scutari», était bien présent dans la vie politique du Monténégro dans cette période. Les radicaux monténégrins exigeaient d'annexer Scutari au Monténégro, c'est à dire à la Yougoslavie de tout prix, s'il faut même par force, en affirmant que s'étaient seulement eux qui faisaient ce démarche en faveur des Monténégrins.

Parmi toutes questions économiques, les radicaux monténégrins la plus grande attention détournaient à l'édification du chemin de fer qui, à travers le Monténégro, enclencherait l'intérieur du pays avec l'Adriatique. Ils s'engageaient pour une variante selon laquelle ce chemin, en suivant le courant de la Drina, arriverait au Monténégro et, à travers Nikšić, en Bouche de Kotor.

Dans la sphère des intérêts des radicaux était aussi une question financière, nommée la question des perpères. Elle était basée sur le problème: dans quelles conditions sera changée la monnaie monténégrine, perpère, pour le dinar yougoslave?

Parmi les autres questions, au centre d'intérêt des radicaux étaient: la question de employés, retraités, invalides et officiers, car c'étaient en même temps les problèmes sociaux et politiques. S'engageant sur la solution de ces problèmes, ils désiraient attirer ces catégories sociales de son côté.

Dans cette période le Parti radical, en coalition avec des autres partis bourgeois, était toujours au pouvoir.